

**YENİ
TIP TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

***THE NEW
HISTORY OF MEDICINE
STUDIES***

Editör

Prof. Dr. Nil SARI

İstanbul 1995

TANZİMAT DEVRİ HEKİMİ HAYRULLAH EFENDİ HAYATI ve ESERLERİ II (*)

Yrd. Doç. Dr. Zuhul ÖZAYDIN (**)

HAYRULLAH EFENDİ, A PHYSICIAN OF THE REFORMATION PERIOD (TANZİMAT) : HIS LIFE AND WORKS

Hayrullah Efendi, one of the prominent officials of the Reformation Period (Tanzimat 1839) was born in İstanbul in 1817 and died in Tahran in the year 1866, when he was the ambassador of the Ottoman Empire there. He started his education as a student of theology (Islamic studies), later started to study medicine and was graduated from the Military Medical School, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane", in 1844. Retiring from the military service, he served as a member of the Committee of Agriculture (Ziraat Meclisi), General Board of Education (Meclis-i Maarif-i Umumiye), Supreme Council of Justice (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye), vice president of the Council for Education and Sciences called "Encümen-i Dâniş", Dean of the Medical School "Mekteb-i Tıbbiye" and head of the Sixth Department of the Municipal Organization.

In addition to his works on medicine, science, history and literature Hayrullah efendi is also the writer of the first play in Turkish.

Hayrullah Efendi's life and activities were given in our previous essay. His works are covered in the present study and will be continued in the following article.

KEY WORDS : Hayrullah Efendi, Ottoman Physician.

Geçen sayıda hayatı anlatılan Hayrullah Efendi'nin bu ve bundan sonraki sayıda eserleri ele alınacaktır.

V. HAYRULLAH EFENDİ'NİN ESERLERİ

A. TIBBİ ESERLERİ

1- Beyt-i Dihkani

Çiftçinin evi anlamına gelen Beyt-i Dihkani isimli baskı eserin nüshaları Süleymaniye ve İ.Ü. Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Yazma nüshası Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi'ndedir
164

Eser iki cilt olup, birinci cildi 241, ikinci 209 sayfadır. Birinci cildin tamamı ve ikinci cildin 190. sayfasına kadar olan kısmı ziraat ve hayvancılığa 190-209. sayfalar ziraatçilerde görülen hastalıklara ayrılmıştır.¹⁶⁵

Hayrullah Efendi'nin Ziraat Meclisi üyesi iken yazdığı bu eserin Tıbb-ı Dihkani adı altında ziraatçilerde görülebilecek hastalıklara ve tedavilerine ayırdığı bölümün konu başlıkları şöyledir:

Genel olarak hastalık, İltihab, Beyin İltihabı, Sekte, Baş Ağrısı, Peklik, İshal, Kolika yani Sancı, Bayılma ve Nefes Tutulması, Öksürük, Ateşlerle yanmak, Bıçak ve Balta Yaraları, El ve Ayak Kırılması, Çeşitli Zehirlenmeler, Akrep ve Yılan Sokması, Kuduz Hayvan Isırması, Ağız ve Burundan Kan Akması, Kan Almak ve Sülük Yapıştırmak.

Yazar 20. *babda; çiftçi ve işçilerde sıklıkla görülen hastalıklar ile basit tedaviler hakkında şu kısa bilgiyi veriyor:* Her ne kadar çiftçi, bağcı gibi kişiler sürekli hareket halinde olduklarından (yazar riyazet-i bedeniyye diyor) birçok hastalıktan uzaksalar da, kırık,

(*) Bu çalışma İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalında Doç. Dr. Ayten Altıntaş danışmanlığında 1990 yılında doktora tezinin ikinci bölümüdür.

(**) Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı öğretim üyesi

çıkık, yaralanma, zehirli hayvan sokması veya zehirli bitkilerle zehirlenme gibi tehlikelerle karşı karşıyadırlar. çiftçi bağıcı, işçi gibi bu kişiler dertlerine çare bulacak iyi bir tabip bulamadıklarından eskiden beri görenek diye (yazar görenek sözcüğünü kullanıyor) inanılan tıp ve hikmete sığmayan bazı uygulamaları yapmaktadırlar. Ölümüne sebep olabilecek bu uygulamalardan kaçınmaları için *tubb-ı dikhani* adı altında biraz bilgi verilmiştir (s. 190-191).

Bıçak ve balta gibi aletlerle olan yararlar hakkında yazar şu bilgileri vermektedir: Bir vençber çalışırken çapa, bel veya balta ile yaralandığı zaman, soğuk su ile yaradaki yabancı cisimler temizlenir, yaranın ağzı birleştirilir ve üzerine yakı konarak bağlanıp kanı dindirilir. Yara büyükse ve atardamar kesiği varsa yine ıslak sünger ile yara yıkanarak kanayan damar bulunur sıkıca bağlanır. Yara ayak parmaklarında ise aynı şekilde temizlenip sarılır ve yaralıya hareket etmemesi söylenir.

Yazar yukarıdaki bilgileri verdikten sonra eskiden yaralara tuz koymak ve rakı ile yıkamak gibi yanlış uygulamaların yapıldığını, bu uygulamalar sonucu cildin bozulduğunu ileri sürüyor.

Anlatılan uygulamalarla iyi sonuç alınmazsa kıymık merhemi kullanıp, tiftik ile yarayı işletmeyi tavsiye eden yazar 202. sayfada *el ayak kırılmaları* bahsinde açık kırığı su ve sirke ile yıkamayı öneriyor.

2- Durürü'l-muhât

Bel soğukluğu ile ilgili olan eserin yazma nüshası 15x24 ebadında ve 17 varak olup İ.Ü. Kütüphanesin' de 7042

Durürü'l Muhât: Taş Baskı Eserin İlk Sayfası

numarada kayıtlıdır. Kahverengi meşin ciltli ve bakımlı durumdaki eserin yazı türü talikdir.

Eserin taş baskı nüshası 43 sayfa ve 12,5x19,5 ebadında olup Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Kütüphanesinde bulunmaktadır. İstanbul'un diğer kütüphanelerinde nüshalarına rastlanmamıştır. İstinsah tarihi kayıtlı olmayan yazma ile 1260(1844) tarihli baskı eser aynı bilgiyi içermektedir.

Eserin bölüm başlıkları:

Mukaddime, Birinci Bend, İkinci Bend, Cima Yoluyla Ortaya Çıkan Durürul-Muhât, Üçüncü Bend; Livata Sebebiyle Ortaya Çıkan Bel Soğukluğu, Dördüncü Bend; Frengi Durürü'l-Muhâtı, Beşinci Bend, Erkeklerin Hastalıktan Korunması.

Eserin isminin anlamı: Durûr: Bol akıntı, Muhât: Sümüğümsü nesne. Eser bel soğukluğu ile ilgili olduğundan sözü edilen sümüğümsü bol akıntı ile cinsel organla ilgili akıntidan söz edilmektedir.

Yazar eserin *Mukaddimesinde*, tahsil gördüğü tıp ilminde imtihan amacıyla yazdığı Makalat-ı Tıbbiye isimli kitaptan başka, birçok kişinin yakalandığı Durûlü'l-Muhât yani bel soğukluğu hastalığı ile ilgili bu risaleyi hastalığın hususiyetini açıklığa kavuşturmak, korunma ve tedavi yöntemlerini belirtmek üzere kaleme aldığını yazıyor(s.2).

Yazar eserin birinci bendinde başka bazı hastalıklara da benzeyen bu hastalığa birçok kimsenin kolaylıkla yakalandığını, Avrupa kıtasında kadın ve erkeklerde nezle gibi yaygın olduğunu belirttikten sonra insan mizacının zevk eğlenceye düşkün olması nedeniyle cinsel ilişkiye de rağbetin ortada olduğu gerçektir, demekte ve devamla kendisini tıbbiyede tahsilin başlangıcından okunmakta olunan bu risalenin yazılış tarihine gelinceye kadar beş yıl müddetince ¹⁶⁶ bu hastalığa yakalanmış bine yakın kişiyi gördüğünü ve hepsinin hastalıklarının birbirine benzediğini ve belki de aynı cins olduğunu belirterek, Avrupa'da sözkonusu hastalığın yaygın olması nedeniyle ortaya çıkışı, yayılması, tedavisi, korunması konusunda birçok risaleler yazıldığını ancak adı geçen kıtada hastalığın fahişelerle yayılması sebebiyle, tartışmaların bu yönde yapıldığını söylemektedir(s.3-4).

Yazar daha sonra normal bir cinsel ilişki şekli olmadığını belirttiği livâttan ¹⁶⁷ söz ederek, bu ilişki şekli-

nin yaygın olduğunu, Mekteb-i Tıbbiye'de çok sayıda bu tip hastanın muayene edildiğini, bu fiilin Avrupalılarca bilinmediğini ve kitaplarında yazılmamış olduğunu ileri sürmektedir. Yüzyılın hekimlere göre kadın ve erkek cinsel organlarında buluna akıntının makatta da olduğunu bildiren yazar, öngelen tabiblerden birinin, genç bir şahsın makadında bulunan bu tür kötü bir akıntıyı altı ay süren tedaviden sonra şifaya kavuşturduğunu naklediyor (s.4-5).

Bu hastalarda yaptığı incelemeye göre yüz kişiden kırkında hastalığın livâta yoluyla ortaya çıktığını ifade eden yazar, bu konuda bazı şüphelerin olduğu ileri sürmekte ve meful (pasif) olan kimsede bu hastalığın sebebinin ifraz yapan zarın etkisiyle komşu olduğu temiz idrar yoluna bulaşmasıyla mı, yoksa kilot ve çamaşıra bulaşıp oradan makadın etrafını kirletmesiyle mi meydana geldiğinin müphem olduğunu düşünmektedir.(s.5). Sonuç olarak hadisenin şüpheli olduğunu tekrar vurgulayan yazar, Hab Finger isimli bir hekime ait, bel soğukluğu ile ilgili şu vak'ayı anlatmaktadır: Bel soğukluğu olan bir şahıs, cinsel organını sildiği mendil ile burnunu silmiş ve iki gün sonra burnundan muhâta benzer bir akıntı gelmiştir(s.5).

Yazar hastalığın insandan insana bulaştığı inancını şöyle açıklamaktadır: Hastaliksız bir fahişe ile iki kişi cinsel ilişkiye girse, önceden ilişkide bulunan kişi belsoğukluğuna mübtela olup, sonradan ilişkiye giren kişi sağlam olsa, birkaç gün sonra ikinci şahıs sözkonusu hastalanır. Halbuki fahişe hastalıklı değildi (s. 5-6) ¹⁶⁸.

3- Lûgat-ı Tıbbiye

Eser yazma ve tek nüsha olup Cer-
rahpâşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve
Tıp Tarihi Anabilim Dalı kütüphanesi-
sinde 581 numarada kayıtlıdır ¹⁶⁹. Lûgt
575 sayfa ¹⁷⁰ olup, 19 x 26.5 x 3.5 eba-
dındadır. Cildi meşin, ön ve arka kapa-
ğı yaldızlı şemse süslüdür. Mukaddime
sayfası çiçek buketi ile tezyin edilmiş-
tir. Yazı türü nesih olan eserde, anlamı
açıklanacak sözcükler 2 cm.lik sütun
içine kırmızı mürekkeple, anlamları si-
yah mürekkeple yazılmıştır. Sözcükle-
rin Fransızca karşılıkları için de kırmızı
mürekkep kullanılmıştır. Eserde son-
radan ilave edilmiş sayfalar bulunmak-
tadır. Müellif Arap harfleriyle Fransızca
kelimelerin bazılarını Lâtin harfleri-
yle sayfa kenarlarına yazmıştır ¹⁷¹

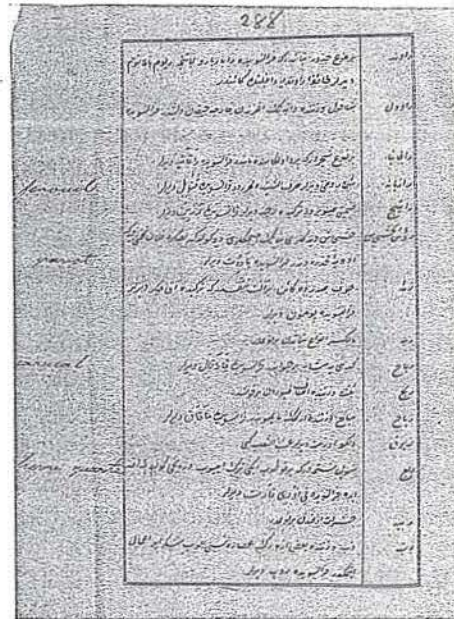

Lûgat-ı Tıbbiye'nin İlk Sayfası

Eserin cildi ve şirazesı dağınık, say-
faları ciltten ayrılmış bir halde olup,
28. sayfaya kadar olan kısmında eski
ve su ile olması muhtemel lekeler mev-
cuttur.

Lûgat'ın zahriyesinde Arap harfle-
riyle şunlar yazılıdır: "Reisü'l- Ettiiba-i
Devlet-i Osmaniyye sudurdan Abdül-
hak Molla merhumun mahdumu mü-
verrihinden Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye
Nazır-ı esbak-ı Hayrullah Efendi mer-
humun eser-i güzididir. 4 Şubat sene
308 (17.2.1892). Hamidiye Etfal Has-
tane-i Ali'si ettiba-i mütehasşısından,
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Fenn-i Ma-
nafi-i Aza muallimi Madmud."

Muhiddin imzası ile ise şunlar yazı-
lıdır: "Lûgat ve kamusu tıbba dair. İlk

Lûgat-ı Tıbbiye'nin Bir Başka Sayfası

lûgat-ı tıb kitabımız budur. Matbuu yoktur. İkinci, mekteçe yapılmış elimizde eski Lûgat-ı Tıb ¹⁷². Üçüncüsü merhum Doktor Şerefeddin Mağmumi'nin ¹⁷³ lûgatıdır. Dördüncüsü Darül-Aceze ettibasından Şükrü tarafından telif olmuştur. Beşincisi tıp Medrese Heyeti tarafından başlanılan lûgat ki elif harfi ikmal edilmiştir. Bir aralık acizleri dahi dahil olduğu halde Müderris Ziya Nuri ¹⁷⁴ ve merhum Asaf derviş paşalar ¹⁷⁵ ile sair meslektaşlar tarafından işbu son lûgatın telifine başlanmış ise de her neden ise heyeet devam edemmiştir. Bu babda fikrim evvelâ asra uygun bir lûgat vücuda getirmek ve bu ileride kamusa esas olur fikrine uyan ve bunun için şu yukarıdaki eserler ile acizlerinin ikinci tabı lûgat şeklinde tahrir ve tab ve neşredilmiş olan Rehber-i makhûlat-ı Mısır'lı Mehmet Necari'nin, Kamûs-ı Fransevî-Arabisi ve başlıca Garb'ın en değerli ve asrın lûgatı mehaz ittihaz olunarak vukuf ve salahiyeti haiz bir heyet-i ilmiye tarafından yeniden tedvin ve telif olunmalıdır. Yalnız tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan çıkar, nice yumurta tavuktan çıkar, lûgat kamûstan çıkmalı. Kamûs evvelâ yapılmalı. Lûgat ondan alınabilir. Lûgat vokabüler, kâmus diksiyoner. Muhitü'l-maarif ansiklopedi. 1 Eylül sene 925. Müessesat-ı Hayriyye-i Sıhhiye Müdür-i Umumisi, İstanbul Meclis-i Umumi Belediyesi azasından Hilâl-i Ahmer ve Himaye-i Etfal Müfettişi hekimbaşı-zâde Doktor Muhiddin ¹⁷⁶

Eserin zahriyesinde Hayrullah imzası ile şunlar yazılı: Galatasarayı Hu-

mayun'u mevkiinde tahsisine buyurlan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'nin sene 255 (1839) memuriyetim esnasında işbu Lûgat-ı Tıbbiye'nin cem ve tertibine mübaşeret ve ikdâm ederek oniki sene müddet çalışıp ve elyevm mütalaat-ı kütüb-i nisâb olunan lûgat ve ıstılahat ve Türkçe ve Arapçası bulunmayan birtakım şeylerin isimleri ve tarifleri mümkün olduğu mertebe ihtisar olunarak yazılmıştır. 15 R Sene 67 (17.2.1850)

Aynı sayfada; Li muharrirehu Nasuhi İbn Hayrullah ¹⁷⁷ başlığı altında şu dördlük yazılı:

Ya ak yazılıdan al ya kızıl veliden

Nasibini Sarı saltıktan al da kaygusuz öl

Arak,şarap deme konyak deme deme zira

Erenlerin demine hû demektir ideal yol

12 Zilkade sene 1312(7.5.1894).

Hayrullah Efendi eserinin mukaddimesinde tabii ilimlere dair terimlerin Batı dillerinde ve Arapçada ayrı ayrı olması nedeniyle tıp tahsili yapanlara kolaylık sağlamak amacıyla Mekteb-i Tıbbiye'de memuriyeti esnasında 1255 (1839) senesi sonlarında bu lûgatı yazmaya başladığını 1267 senesi Cemâziyel-âhirinde (1.5.1850) bitirdiğini ve Padişah'a takdim olduğunu belirttiikten sonra, lûgatına hastalıklar, teşrih, hekimlik, kimya ve bitkilerle ilgili Arapça terimlerin Türkçe açıklamasını yaptığını ve ayrıca Fransızcalarını da yazdığını belirtiyor. Yazar bu Lûgatın devamı olarak Fransızca terim ve sözcükleri, Türkçe ve Arapça açıklayan

ikinci bir lugât daha yazacağını, böylece Arapçasını bildiği bir sözcüğün ve terimin Fransızcasını arayan kimsenin birinci cilde, Fransızcadan Arapçasını arayanın ikinci cilde bakabileceğini ve böylece daha faydalı olacağını ifade ediyor ¹⁷⁸. Lûgatı, hurûf-ı hecâ ¹⁷⁹ üzere düzenlediğini belirten yazar, Fransızca sözcüklerin Türk hattı ile yazdığını belirtiyor.

Bir ansiklopedi niteliğinde olan Lûgat-ı Tıbbiye 6051 terim ve sözcük içeriyor. Bitki, hayvan, maden, hastalık, tedavi ve anatomi ile ilgili terimlerin Arapçasının Türkçe açıklandığı Lûgat'da bazı sözcüklerin tam Türkçe karşılıkları da verilmiş. Aristo, Hipokrat gibi alimlerin de tanıtıldığı Lûgat-ı Tıbbiye'de bazı kelimelerin köklerinin hangi dile ait olduğunu açıklayan müellif bazı terimlerin de hangi alim tarafından ortaya atıldığını da belirtmiş. Nebatların familyasını, hangi kıta ve ülkelerde yetiştiğini, ne amaçla kullanıldıklarını da zaman zaman açıklayan yazar anatomi veya hastalıklarda ilgili sözcüklerin açıklamasına daha fazla yer vermiş. sayfa kenarına sonradan ilâve edilmiş sözcükler için Arap harfleri kullanılmamıştır.

Lûgat-ı Tıbbiye'nin ilk sayfalarından bazı örnekler ¹⁸⁰ :

İbham: Ebram vezninde ¹⁸¹. Başparmak manasındadır. Fransızca'da pus derler (s.3).

İbrisüm: İpek manasındadır. Harîr de derler. Fransızcada seva denir (s.3).

Abar: Azar vezninde. Yanmış kuruşudur. Fransızcada blumb esbanik denir (s.3).

İbtida: Bir şeye başlamak (s.3).

Evkât-ı erbaa-i maraziyenin evvelidir. Fransızcada envazyon la maladii denir. Tafsilatı evkât-ı erbaa-i maraziyyede yazılmıştır (s.3).

Ebkem: Elzem vezninde. Anasından dilsiz doğmuş kimsedir. Lâkin burada dilsiz denmekten amaç dili olmadığı değildir. Duyma sinirinin kusurlu olmasından sesi alamaz. İşaretle ve kendilerine mahsus dilleri ve mermlarını ifade tarzları vardır. Fransızcası moe'dır (s.3).

Abruz: Bukurya grubundan bir nebatdır. Aslı Hindistan'da olup kese içinde birçok tohumu vardır ve üzerinde büyük siyah lekeler bulunur. Amerikan karıları sözü edilen bu tohumlardan gerdanlık ve bilezik yaparlar. Usaresini Avrupa hekimleri meyan kökü gibi kullanırlar(s.6).

Abuta: Bir nebat çeşididir. Kolik sancılarında kullanılır (s.3).

Eblanya: Bir ağaç çeşididir. Afrika kıtasında bulunan Kesirü'l Kasım'da bulunur (s.6).

Banga: Okyanus'teki Santomo adasındaki hurma ağacının meyvasına derler. Batın hastalıklarında tedavi için kullanılır (s.6).

Ebreş: Ahmer vezninde. Temiz cilde beyaz ve siyah noktalar olmasıdır. Fransızca'da efelid denir. Berşhan da derler. Ba harfinde yazılmıştır (s.8).

Ebzar: Ahmer vezninde. Üst dudığında sarkık deri bulunan kimseye denir. Fransızcada Grandör velaküri tüberior denir ki üst dudakın büyüklüğüdür. (s.8).

Iblas: Mahsun ve kalbi kırık kimseye denir. Fransızca safrije denir. (s.8).

Abanoz: Hindistan'a mahsus bir ağaçtır. Siyah ve serttir. (s.8).

Iyus: Hind adalarında yetişen bir nebattır. Zehirli olduğundan adı geçen bölge insanları oklarına bu bitkiyi sürerek düşmanlarını öldürürler. (s.8).

Ixie: Afrika'nın güneyinde yetişen bir nebattır. (s.8).

Icaquier: Amerika'da yetişen bir ağaç cinsi (s.9).

Ebkar: Güherçile anlamındadır. Fransızcası titer'dir. (s.9).

Ebil: Şalgama benzeyen bir nebattır. (s.9).

Ab-gûn: Nişasta anlamındadır. Fransızcası Fekul'dür (s.9).

Ebeh: Sesi tutkun olan kimsedir. Mürd-i baht, savt illetine uğramaktır. Fransızcası ufule'dir. (s.9)

Ebhas: Gözlerin üstünde veya altında olan şişliktir. Fransızca'da antoryum denir. (s.9).

Ebyaz: Ak cisme denir. Beyaz da denir. Fransızcada blanş denir. (s.9).

Ebriz: Kesebe vezninde. Halis altına denir. Fransızcası orir'dir. (s.10).

İbre: İğne anlamındadır. Fransızca'da yuvan ve ekuil denir. Tıp lûgatında ele alınmasının sebebi; cerrahi ameliyatlarda yara birleştirilmesinde kullanılması ve pusulanın mıknatıs tarafını göstermesidir. (s.10).

Ébursi: İmmül dem anlamındadır. Fransızcası anevrizmadır. (s.10).

Ab-zen: Farsça bir sözcüktür. Aslı âbzennedir. Arapçaya abzene olarak girmiştir. Göbeğe veya başa kadar suya girmektir. Soğuk, ılık veya sıcak şekli

vardır. Hastalıklarda çeşitli amaçlarla yapılır. Fransızcada afusun vey ben denir. Umumi olduğu zaman ben jeneral, hususi olursa ben lokal, mahalli olursa ben neolokale denir. (s.10).

Ebhar: Ahmer vezninde. Ağzı fena kökan kimseye denir. Mide bozulması da denir. Fransızcası halim fetit'dir. Ağzın fena kokması iki üç sebeptendir. Birincisi; yemekten sonra ağız ve dillerin iyi temizlenmemesi, ikincisi; dişlerde ortaya çıkan iskorbit hastlığı nedeniyle dişlerin çürümesi ve küflenmesi, üçüncüsü hazım yolu hastalıkları ve ağız içindeki yaralardır (s.11).

Ebrun: Türkçe'de kayakuyruğu denir. Bazıları heyülalem derler. Fransızcası urin'dir.

Ebhel: Ebhel vezninde. Bir ağaç cinsidir. Sac ağacı da denir. İki çeşittir. Birinin yaprağı selvi yaprağına benzer. Diğeri ilgün ağacına benzer, kuşkonmaz otu gibi kırmızı yemiş verir. Ardıç da denir. Lâtince zuniprus denir(s.11).

Ebuhayl: Türkçede eşek marulu denir. Fransızcası litoviroz'dur (s.11).

Abk: Aşık vezninde. Zık dedikleri acııcı madendir. Yeri gelince açıklanacaktır. Fransızcası merkür'dür (s.11).

Epidemi: Yunanca bir kelimedir. Hipokratın sahip olduğu kitabın ismidir ki Calinos onu şerh etmiştir. İslâm hükemasından Ulema-i Efrişi de aynı kitabı şerh etmiştir. Sözü edilen bu kitap Ayasofya kütüphanesindedir. Fransızcada epidemiyaya denir. Türkçe'de salgın hastalık karşılığıdır. Birkaç çeşittir. Sadece bir beldede mevsim ve gıdaya bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklara denmez. (s.11).

Ebher: Ebher vezninde. Kalbin karcınığından çıkan büyük atardamarın ismidir. Baş ve bedene doğru iki kola ayrılır. Sözü edilen bu damara Aristitaler orti demiştir. Arapça kitaplarda ekseri sözü edilen kelime kullanılmıştır. Orta-i said (çıkan aort), orta-i safil (inen aort) gibi. Fransızcası aort'dur (s.11-14).

Ebcak: Ahmer vezninde. Bir gözlü kimseye denir. (s.15).

Ebcer: Göbeği çıkmış kimseye denir. Fransızcası arni umbikal'dir ki göbek yarığı demektir. (s.15).

4- Makalat-ı Tıbbiye

Süleymaniye ve İ.Ü. Kütüphanelerinde nüshaları bulunan bu matbu eser 1259 (1843)'de Matbaa-i Amire'de basılmıştır.

Bazan bir cümle, bazan bir paragraf bazan bir veya birkaç sayfadan oluşan 400 makaleden meydana gelmiş olan eser 149 sayfadır. Müellif diğer tıbbi eserlerinde, çeşitli konulara bakılması için Makalat-ı Tıbbiye'nin makale numarasını vererek göndermeler yapmıştır. Eserini bu tarzda makalelere ayırmış olmasının nedeninin istenen konuyu bulmakta kolaylık sağlanması için olması muhtemeldir.

Eserin sonunda müellifin ifadesine göre Döbua'ya ¹⁸² ait hastalıkların sınıflandırılmasını gösteren yedi adet cetvel vardır.

Baş.Arş.İrade Dahiliye 3941 numara ve 2.10.1843 tarihli belge Makalat-ı Tıbbiye'nin basımı ile ilgilidir.

Belgede özetle; Hayrullah Efendi'nin tıbbi dair Makalat-ı Tıbbiye isimli bir eser telif ederek bir nüshasını Hilâfetin koruyucusuna takdim ettiği ve faydalı bir eser olduğundan basımına Tabhane-i Amire'de İrade buyrulduğu yazılıdır.

İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı arşivinde Ceride-i Sadaret, 156 numara, 1259 (1843) tarih, sayfa: 4 kayıtları bulunan ve resmi bir evrakın kopyası olan belgede; Hayrullah Efendi'nin sekiz fasıl, 400 makale ve 20 vasiyete havi Türkçe akıcı bir dille yazılmış Makalat-ı Tıbbiye isimli eserinin basımı için İrade çıktığı ve cild-i evvelinin basımına başlandığı kayıtlıdır.

Baş. Arş.İrade Dahiliye 4186 numaralı ve 11.2.1844 tarihli belgede, Hekimbaşı Hazretleri'nin oğlu Hayrullah Efendi'nin telif edip Tabhane-i Amire'de 1200 nüsha olarak basılmış olan Makalat-ı Tıbbiye isimli eserinin basım işinin tamamlandığı, eserin bir nüshasının 8 kuruş 35 paraya mal olduğu, 6 kuruş 5 para kâr konulduğu, iki kütüphanesinin Takvimhane Nazırına takdimiyle beraber Padişaha sunulacağı, İrade çıkarsa Maliye'ye havale edileceği yazılıdır.

Eserin bölüm başlıkları şu şekilde düzenlenmiştir:

- 1- Mukaddime,
- 2- Teftiş-i Emraz Beyanındadır,
- 3- Teftiş-i Emrazda Esbab-ı tahkikde Olan Menafi Beyanındadır,
- 4- Cemi Emrazda Perhiz Beyanındadır,
- 5- Emraz'ın Taksimat-ı Cedide ve Adidesi Beyanındadır,

- 6- İltihab ve Humma Beynındadır,
- 7- Buhran ve İntihâ-i Emraz ve Mevt Beyanındadır,
- 8- Esbab-ı Sitte-i Zaruriye Beyanındadır,
- 9- Bazı Tenbihat-ı Tıbbiye ve Usul-i İhtiyatiyye Beyanındadır.

Müellif, Makalat-ı Tıbbiye isimli eserinin mukaddimesinde ecdadının reisü'l- etibba olarak başarılı hizmetler verdiğini, özellikle babasının Reisü'l- Etibba-i Şehriyari olması nedeniyle kendisinin de onu takibederek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de tahsil yaptığını, sözünü ettiği *tıp mektebinde memuriyete başladığından kitabını yazdığı güne kadar; tıp tahsili sırasında aldığı notlarla, Avrupa tıbbından gerekli nakil ve tercüme yapıldığını*, tıpla uğraşan kişilere hastalıkların teşhisinde zorunlu olan kanunları, Batılı etibba arasında muteber bir kişi olan Döbua isimli hekimin ¹⁸² hastalıkları sınıflandırmasına göre yaparak eserini sekiz fasıl üzerinden tertip ettiğini ve ismini de *Makalat-ı Tıbbiye* koyduğunu belirtiyor ¹⁸³.

Müellif eserinin birinci bölümünde hastalığın araştırılmasını ele almıştır. Baştan itibaren bütün organların muayenesini, normal ve hastalıklı bulguları, muayene şekillerini anlatmaktadır.

Müellif, tabib olan kişinin hastanın yanına gittiğinde özel belirtilerine göre hastanın önce hangi mizaca mensup olduğunu tesbit etmesi gerektiğini, tesbit ettiği mizacda ¹⁸⁴ olanların hangi hastalığa istidatlı olduklarını gözönüne alarak nazik bir şekilde hastanın elini

tutup vücut ısısını kontrol ederken parmak uçlarıyla nabız muayenesi yapmasını tavsiye etmektedir. Patlocya yani hastalıklar bilimi denilen kitabda yazıldığı gibi nabzın anlaşılabilmesi iki bilgiye bağlıdır diyen yazar, sözkonusu bu bilgilere şöyle açıklamaktadır:

1- Tecrübeyle elde edilmiş bir bilgi olan kişinin sağlıklıyken nabzının nasıl olduğunun bilinmesi

2- Kişinin mizacı ve yaşının göz önüne alınması. Devamla, tıp kitaplarında yazdığı gibi demevi mizaçlı genç bir şahsın nabzının sağlıklı iken 70 olduğunu, hekimin bunu göz önüne alarak karar vermesi gerektiğini ileri sürmektedir (s.3-4).

Yazar hekime; muayene sırasında hastanın rengine (soluk, kırmızı vs.) dikkat etmesini önermektedir.

Hastanın baş ağrısı olup olmadığı araştırılmasını belirten yazar dokuz çeşit başağrısını anlattıktan sonra göz muayenesini geçmekte ve gözün büyüklüğü, şekli, hacmi, rengi, parlaklığı üzerinde durduktan sonra gördüğü bir Amerika'lının göz küresinin kırmızı, vücut kıllarının beyaz olduğunu, halbuki adamın yaşının 30 olduğunu, bu durumun bir hastalıktan ileri geldiğini, hastanın kıllarının beyaz olması nedeniyle hastalığa albinos dendiğini anlatmaktadır. Şaşılığın görme kusuruna neden olduğunu belirttikten sonra 11 çeşit göz hastalığı açıklamaktadır (s.5-6).

Burun ve kulakla ilgili muayene ve hastalıkların anlatılmasından sonra (s.6) ağız muayenesini ve sekiz çeşit ağız hastalığı olduğunu ifade eden ya-

zar dil muayenesi ve dokuz çeşit dile ait hastalık belirtmektedir (s.7).

Eserde ağız ve dil muayenesi sırasında hastanın iştah durumu da ele alındıktan sonra gırtlak muayenesine geçiliyor. Bademciklerde verem yani şiş, yemru olup olmadığını anlamak için dışardan el ile muayenesinden sonra hastanın yüzü ışığa çevrilip ağız açtırılarak dil basacağı (yazar zabt-ı lisan diyor) ile dilin bastırılıp gırtlak muayenesi yapılması gerektiği vurgulanıyor (s.8).

Yazar akciğer muayenesi için şu bilgileri veriyor: Hastaya geniş bir nefes aldırılır, sağlıklı durumda akciğerler serbesttir ve öksürük yoktur, hastalıkları ise solunumda zorluk, göğüs sıkışması, kötü ses gelmesi, öksürük ve tüberkül yani akciğerlerde birtakım ufak noktaların olmasıdır (s.8). Her ne kadar bilinen emarelerle hastalık ortaya çıkarılsa da, önemli bir organ olduğundan hekimlerin yalnızca bu bilgi ve tecrübelerle yetinmeyip, göğsün dış tarafına *vurulan darbelerle* ¹⁸⁵ gelen seslerden hastalığın yer ve cinsini tayin etmeleri gerektiğini ileri süren yazar *Lanek* ¹⁸⁶ isimli meşhur hekimin *üstüvane* şeklinde *zurnaya* benzer *steteskop* yani ses ileten boş bir boruyu icat ettiğini, bu muayenenin hepsinden daha iyi olduğunu, bu muayene ile birlikte *vurma muayenesinin birlikte yapılmasını* tavsiye ediyor. Yazar, hekim, kulağını stereskobun bir tarafına dayayıp bir tarafını hastanın göğsüne koyarak ciğerdeki havanın giriş ve çıkışını dinleyerek olan değişik-

likleri tesbit eder ve aldığı sonucu vurma muayenesi ile de tasdik eder demekte ve yeni muayene metodlarını hekimlere önermektedir. Göğüste toplanan *seröziteyi* (yazar serözite diyor) *teşhis* için *vurma muayenesinin daha uygun* olduğunu vurguluyor. Akciğerleri steteskopla dinleme ile alınan sesleri ve ne anlama geldiğini de belirterek, batın organlarının muayenesine geçiyor (s.9-11).

Müellif burada, sayılan tıp bilgisine sahip olabilmek için fenn-i teşrihin bilinmesi gerektiğini vurgulamakta ve Mekteb-i Tıbbiye'nin kurucularından üstadı Mösyö Bernar'ın yardımıyla bir hastanın nasıl şifaya kavuştuğunu anlatmaktadır (s.13).

Batın muayenesinin nasıl yapılacağına tekrar dönerek, batında olabilecek hastalıkları ayrıntılı olarak anlatırken barsak hastalıklarından dizanteriyi aynı terimi kullanarak hakkında bilgi vermektedir (s.14).

Sarılık ve yenen gıdalara bağlı olarak dışkıının aldığı renkleri anlattıktan sonra idrar tetkikinin de teşhiste önemli bir vasıta olduğunu belirtip idrar miktarının diyabette teşhis edildiği gibi değişerek arttığını açıkladıktan sonra Lanek'in bu artışla ilgili tecrübesini ve vardığı sonucu şöyle anlatmaktadır: Lanek; diyabetli bir hastasına yiyecek ve içeceklerini tartarak vermekte fakat hasta beklenilenden fazla idrar çıkarmaktadır. İkinci tecrübesinde hastanın yattığı odaya, hasta yokken higrometre denilen mizân-ür rütûbet'i koymakta ve oda rutubetini 20 olarak, hasta varken

sekiz olarak almaktadır. Bu olayın sebebi hastanın, odanın rutubetini vücudundaki gözeneklerden içeri çekmesidir (s. 15-16) ¹⁸⁷.

İdrarla ilgili teşhis gözlemleri ise şöyledir: Vücutta su biriktiğinde idrar azalır, mesane iltihabında yarı yarıya posalıdır, durürü'l-meni denilen bel soğukluğunda idrar ağırlı ve damla damla, mesane taşında tutulma şeklinde olur...Gıdaların da idrarın renginde değişiklik yaptığını ileri sürerek "sahib-i Kanun İbn Sina der ki" ifadesiyle adı geçen alimin fikirlerine de yer vermektedir (s. 16-17).

Kanın içindeki maddelerin, tuzların fazlalığında da idrarda tortu meydana geldiğini, idrarı kandan ayıran organın böbrekler olduğunu ve idrarın böbreklerde meydana geldiğini, mesane ile böbrekler arasında ince borular olduğunu, idrarın böbreklerden mesaneye bu borular vasıtasıyla aktığını ve sonra penisle dışarı atıldığını anlattıktan sonradan idrarın görünümü ile ilgili bulguları değerlendirmeyi ele almaktadır (s. 17-18).

Anlatılan bütün muayenelerden sonra hastalığın had veya müzmin olduğunu, hastanın yemesi ve hareketliliğinin de önemini belirtip hastalıkların belirti, gidişat, müddet, derece ve sonucu ile ilgili beş konu hakkında (yazar derecat-ı hamse diyor) bilgi sahibi olunmalıdır, daha sonra hastanın yiyecek-içecek, hareket-sükûnet, uyku-uyanıklık durumunu tesbit etmelidir, diye açıklamalarda bulunmaktadır. (s.18-19)

Eserin birinci bölümünün sonunda

bazı deontolojik kurallara ve konsültasyona yer verilmiştir. Muayene sırasında hasta durumunu sorduğu zaman iyi olacağı söylenirse hem hastanın hem de akrabasının hoşnut edileceği, eğer hastalık tehlikeli ise zarif bir şekilde açıklama yapıp başka tabiplerin de bakmasının faydalı olacağı anlatılmaktadır, denmektedir. Çünkü tehlikeli bir hastalıkta hekim fikir danışmazsa bazı kötü sonuçlar ortaya çıkabilir, diyerek söz konusu kötü sonuçlar hakkında şunları anlatmaktadır: Hasta iyileşmezse hekim, hastanın yakınlarının kötü sözlerine muhatab olur, hatta bazı meslekdaşları alay edip dedikodu yaparlar ki bu da hekimin şöhretini zedeler, geçim sıkıntısına düşmesine sebep olur. Hekim hastanın tedavisi için düşündüğü bir ilâcı meslekdaşlarına danışmalıdır. Hastalıklara ispesifik (spesifik: Yazar bu sözcüğün karşılığı olarak 25. sayfa, makale 44'de *birebir* sözcüğünü kullanıyor) yani kesin tesirli ilaçlar olan sıtmada kınakına ve sulfato, uyuz da kükürt gibi şifalı ilaçları kullanmalıdır. Yüzyılımızda *meclis-i müşavere*'ye çağrılmakla tabiplerin şöhret olduklarını, bir konsültasyon yapmayıp meslekdaşlarını davet etmezse, kendinin de davet almayacağını ve bilgisinde şüpheye düşüleceğini ifade ediyor. *Aslında yazar konsültasyonu, tabibi koruyucu bir olay olarak görmektedir ve hastaya hiçbir faydası olmadığı kanısındadır.* Bu fikrini de şu kelimelerle ifade etmektedir: "*Ettibanın biri ikisinden, ikisi üçünden, üçü dördünden hayırlıdır.*" Ayrıca hastanın devamlı bir hekimi varsa, onun kararı konsültasyonla varılan karara tercih

edilmelidir fikrini savunmakta ve hastanın hekimini değiştirmesi fikrine karşı olduğunu belirtmektedir (s.20-21). Eserin 141. sayfasında *Hekimlere vasiyetler* başlığı altında bazı tıbbi deontoloji kurallarından söz edilmektedir. Yazar bu bölümün başında; tabibe bazı ilmi bilgileri bu kitapta vermeye çalıştığını, ancak tıp tahsili yapanların bazı önemli kuralları bilmeleri gerektiğini, Hipokrat'ın hekimlere bıraktığı vasiyetleri bazı ilâveler ve çıkarmalar yapıp *zamana uygulamaya çalışarak* 24 bend olarak naklettiğini belirtiyor. Bu kurallar özetle şöyle anlatılmaktadır: Tıp tahsili yapan kimse çok genç olmalıdır. Çok kısa ve uzun olmayıp orta boyda olmalıdır. İyi huylu çalışkan olmalı, sözüne güvenilmelidir. Güvenilir kişi değilse hekim olarak halkın ona itimadı olmaz. Kendisi dürüst bir kişi olduğu gibi dürüst kişilerle görüşmelidir. Süfli kişilerle bir arada olmamalıdır, çünkü tabakanın ve alimlerin meclislerine girecektir. Tabip tatlı dilli olmalı yanında bulunanlar ondan faydalanmalıdır. Paraya, içkiye ve eğlenceye düşkün olmamalı, muhtaç duruma düşmemelidir. Kendini beğenmiş olmamalı, uygun kişi olmalıdır. Tabib kendi milletine kötü hisler beslememeli, halkda eğitime karşı ilgi uyandırmalıdır. Hastanın yanında uzun süre kalmamalıdır. Hastaya acı ilaç vermekten kaçınmamalı, tıp neyi gerektiriyorsa öyle hareket etmelidir. Hastaya fazla soru sormamalıdır, ifrat derecede muayene tabibin cehaletine atfedilir. Sır tutmaya aşırı dikkat göstermelidir. Çünkü hasta çok yakınlarına bile söyleyemediği gizli hususlarını şifa ümidiyle hekime

söyler. Hekim ilâcıyla övünmeyeceği gibi, ilacı kesinlikle kendi evinde yapmamalı, eczaneye yollamalıdır. Hasta tarafındn tekrar davet edilmedikçe, hekim hasta evine gitmemelidir, hevesli de görünmemelidir. Ancak çağrıldığında hemen gitmelidir. Çünkü ortaya çıkacak kötü bir durumu hekimin gecikmesine bağlayabilirler. Hekim tahsili bittikten sonra da mesleği ile ilgili yazılmış eserleri okumalıdır. Çünkü tıp henüz son sözünü söylememiştir. Tıp tahsilinden sonra yeni yayınları takip etmeyen hekimlerin bilgileri, yeni mezun hekimlerin yanında yetersiz kalır. Bu sebeple Avrup'daki tıp mektepleri günlük tıbbi olayları neşrederek birbirlerini bilgilendirirler. Hekim bu neşriyatlarla tıptki son durumdan haberdar olur ¹⁸⁸ Tabib yeni ilâç çıktığında faydalı olduğu anlaşılmadan hemen kullanmamalıdır. Kan dökücü olmamalı, düşük yaptırmamalı, öldürücü zehirler vermemelidir. Konsültasyona davet edildiğinde doğruluktan ayrılmamalıdır. Tıpla ilgili telif ve tercümesi olanlar yayından önce, çevresindekilere söylememelidir (s.141-147) ¹⁸⁹.

Müellif eserin *hâtimesine* şunları yazmış: Tıbbın insanlığa herşeyden önce gerekli olduğu "el ilmü'l-ülman ilmü'l-tıb li'l- ebdan ilmü'l- fıkıh li'l-edyan" hadisinden anlaşılmaktadır. Tıp ilminin yüce bir mevzu olmasının sebebi insanın kâinatın en şerefli varlığı olmasındandır. Tıp tahsili yapan kişi diğer bilimleri de bilmelidir. Tıp tahsilinden önce hesap, fizik, coğrafya, maden , nebat ilimleri daha sonra eczacılık, kimya ilimleri öğretilmelidir.

Tıp ilmi o kadar gereklidir ki herkes yaşadığı zaman süresince birçok kere-ler tıbbı muhtaç olur. Tıp ile meşgul bir kimsenin bir ev halkına etkisi bir devlet başkanınki gibidir. Tabip sahip olduğu ilim ile insanın ömrünün uzamasına ve sağlıklı kalmasına yardım ettiği için herkesin itimatına mazhar olur.

Müellif daha sonra gündüzlü ve yatılı olarak açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'nin kurucusuna şükranlarını sunmakta ve Batı kitaplarından tahsile başlanıp *bir süre sonra Türkçe eğitime geçileceğini*, öğrencilerin tahsiline kolaylık sağlamak amacıyla su eseri yazdığını bu eserini yazdığını belirterek, bundan sonra da öğrencilerin tahsil ettikleri ilim ve ma-riften millete, devlete faydalar geleceğini Allah'tan ümid ettiğini ifade etmektedir.

Eserin sonunda verilmiş Döbua'nın hastalıkları takvimini gösteren cedvel:

1. Sinir Sistemi Hastalıkları:

- Beyin Hastalıkları
- Beyincik Hastalıkları
- Göz Hastalıkları
- Kulak Hastalıkları
- Omurilik Hastalıkları
- Kafatası Hastalıkları

2. Solunum Sistemi Hastalıkları

- Nefes Borusu Hastalıkları
- Akciğer Hastalıkları
- Göğüs Zarı Hastalıkları
- Gırtlığın Cerrahi Hastalıkları

3. Dolaşım Sistemi Hastalıkları

- Kalb Hastalıkları
- Perikart Hastalıkları
- Atardamar Hastalıkları
- Toplardamar Hastalıkları

4. Sindirim Sistemi Hastalıkları

- Yemek Borusu Hastalıkları
- Mide-Barsak Hastalıkları
- Karaciğer Dalak Hastalıkları
- Batın Hastalıkları

5. Tenasül Sistemi Hastalıkları

- Tenasül Hastalıkları
- Penis Hastalıkları
- Rahim Hastalıkları
- Böbrek ve Mesane Hastalıkları
- Perine Hastalıkları

6. Kemik Hastalıkları

7. Cild Hastalıkları

Her hastalık da kendi içinde kısımlara ayrılmış olup, kitabta 4. fasılda 103 ve 104. makalelerde açıklanmıştır.

5- Mecmua-i Mualecat

İ.Ü Kütüphanesi 1427 numarada kayıtlı 9,5x17,5 cm ebadında 88 sayfa-sının 20 vараğı yazılı kahverengi ka-paklı, sayfalarında matbu çizgiler olan küçük bir not defteri özelliğindeki bu eserin ilk sayfasında kırmızı mürek-keple "Sahip Molla Kütüphanesi 1427 Mualecata dair" ibaresi bulunmaktadır. Aynı sayfada "Sertabib Hayrullah Efendi defteridir, kendisinin ve kendi hattıdır" yazısı okunmaktadır.

Defterin yazılı kısımları elle çizile-rek çizelge şekline getirilmiştir. Çizel-genin bir tarafına hastalık isimleri bir

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI-I, 1995

tarafına ilaç isimleri yazılmıştır. Örnek: Eserin zahriyesine yazılmış: Ayak burkulmalarında; "mehyur kunsulina kökünün siyah kabuğu bir bıçak ile bir kazıyıp bir bez üstüne yakı gibi yayılıp veca olan mahalle vaz oluna".

V. 1^b: Hab-ı kabz: Kına kına, ravent,

V. 10^a: Kab-ı kabz: Kına kına, ravent, haşhaş.

İlaç olarak kullanılan bu bitkilerin altlarına miktarları da yazılmıştır.

6- Müfredat-ı Tıbbiye fi Beyan-ı Evzâü'l-Edviye

İ.Ü.Kütüphanesinde 1251 numarada kayıtlı bulunan 21 varaklı defterin ebadı 17.5 x 23.5 cm.dir. Kapağı ebru desenli defterin ilk varğında "sertabib Hayrullah Efendi hattıyla, Gurre min C sene 59" (27.7.1843) ibaresi okunmaktadır.

Varak 21^b Arap harfleri ile "Bu eser 1259 senesinde Seretibba Abdülhak Mollazâde Hayrullah Efendi'nin mektepte okuduğu Müfredat-ı Tıp dersi defteridir ve kendi yazısıdır, 1934 Süheyl, Hepsinden not aldım ve bazı sahifelerin resimlerini çektirdim. 28.1.1968" yazıları bulunmaktadır.

Defterin sayfaları bölümlere ayrılarak bazı ilaçların açıklamaları yapılmış, bazı sayfalar Lâtin harfleriyle yazılmış. Lâtin harfli bu yazı şekli, Lûgat-ı Tıbbiye'ye sonradan ilâve edilen yazılarla aynı karakterdedir. Defterdeki notlardan bazı örnekler:

V. 1^a :

Kısaltmalar İstılahat-ı İspençiyari

Matbu : mat

Mahlul : mah

Süveyk : S

Onciya : Ci

Dirhem : di

Suhusdirhem :

Nıfıs dirhem :

Libre

V. 18^b

Edviye-i müleyyine : Zamk-ı arabi, zamk-ı kesir, nişasta, pirinç, frenk arpası, ayırık kökü, hatmi, ebegümeci, li san-ı sevr, yonca, menekşe çiçeği, meyan kökü, zeytinyağı.

V. 9^b : Ecza-i mutedile :

Turunç, demirhindi, dut, asit tartarik, asit oksalik, keskin sirke, asit borik, asit sülfirik, Jansiyane, şahtere, kınakına, agrimonya, pelin, nane, kaşık otu, zencefil, tarçın, papatya, biberiye, melisa, karanfil, misk, karabiber, vanilya, ardıç.

V. 13^b : Sinir yatıştırıcılar :

Arnika çiçeği, kargabükten, fosfor.

V. 14^b : Sinirleri uyuşturan edviye:

Afyon, morfin, pakotu, baldıran.

V. 15^a : Terleten edviye :

Peygamber ağacı, bardane, mürver, saburarya, poligale.

V. 16^b : İdrar söktürücüler:

Ada soğanı, poligale, kuşkonmaz, güherçile.

V. 17^a : Kusturucular.

ipekakuana, menekşe kökü, hıyar-ı şenb.

Müşhiller: Hıyar-ı şenb, demir hindi, kudret helvası, reçine yağı, magnezya, sinameki, ravent.

V. 18^a : Solucan düşürmek için: Nar kökü, civa, mercan-ı ebyaz, papatya ve pelin ve zeytinyağı ve reçine. İdrar yollarını etkileyenler : Kunduz böceği, kıbaya, tırimentin.

V. 18^b : Rahime tesir edenler : Zaferan, sedefotu.

7- Terbiye ve Tedavi-i Etfal (Sıhhatnüma-i Etfal)

Fatih Millet Kütüphanesinde bulunup T.148 numarada kayıtlı bu yazma eserin ebadı 16,5x25.5 cm olup yazı cinsi taliktir. Tespihli olan yazma 57 varaktır. Cildi pembe bir mukavva ile kapatılmış olan eserin varaklarına altın cedvel çekilmiştir. Yazmanın sırtı cildinden ayrılmışsa da bakımlı durumdadır.

Eserin zahriyesinde Arap harfleri ile şunlar yazılıdır: "Tıbbı dair, Reisü'l-Ülema merhum Abdülhak Efendi mahdumu Hayrullah efendi'nin eseridir. Terbiye ve tedavi-i etfale dairdir. Sıhhat-i etfal."

Müellif eserin mukaddimesinde, babasının Reisü'l-Etlibba-i Sultani Abdülhak Molla'nın Mekteb-ı Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye büyük faydalar sağladığını, kendisinin de altı yıl tıp tahsili yaptıktan sonra iczetnâme aldığını ve amacına ulaştığı için teşekkür olarak bu eseri yazdığını ifade ediyor. Çocuk konusunu ele almasının sebebini ise; çocukların isteklerini anlatma güçlerinin noksan olması, sağlık ve hastalık durumlarında annelerin taya(190) ve dadıların bilgisizliklerine bağlı olarak hastalıklara yatkın olmaları, buluşa kadar tıbbi usüllerle bakılmaları gerektiği şeklinde açıklıyor.

Eserin bölüm başlıkları:

1) Mukaddime 2) Çocuk Sağlığını Korumada Genel Görüşler, 3) Çocuk Doğduğu zaman Ebelerin Yapacağı İş-

ler, 4) Sütannenin Seçimi, Sütannenin Sağlığı, 5) Sütannenin Durumu ve Çocuğa Bakması, 6) Çocuğun Sütten Kesilmesi ve Yemeklere Geçilmesi, 7) Çocuğun Giydirilmesi ve Gezdirmesinde Dikkat Edilecek Hususlar, 8) Çocuk Hastalıkları, 9) Diş Çıkarma, 10) Ağız Ağrısı, 11) Kilo, 12) Karın Ağrısı, 13) İshal, 14) Solucan, 15) Makadın Dışarı Çıkması, 16) Ruhiye, 17) Kızıl, 18) Kızamık, 19) Çiçek, 20) Sıraca, 21) Havale, 22) Öksürük, 23) Boğmaca Öksürüğü, 24) Fıtık, 25) Soğuşun Etkisi, 26) Rahitis.

İkinci babda: Çocuk Sağlığını Korumada Genel Görüşler başlığı altında şu bilgiler verilmektedir: Çocuğun sağlığını korumada gösterilecek özen büyüklerinkinden daha fazla dikkate muhtaçtır. Çünkü çocukların mizaçları yetişkinlere göre farklıdır. Keza birçok işte deneyimleri olmadığından tehlikelerden habersizdirler. Yine deneyimlerin yetersizliği sebebiyle sık sık hasta olurlar. Hastalıklarının başka bir nedeni de anne, taya ve dadılarının sağlığı koruma konusunda bilgilerinin yetersizliği ve buna bağlı olarak çocukları bazı hastalıklara müsait kılmalarıdır (V.2a-b).

Bazı yiyecekler çocuğun hastalanmasında rol oynar. Çocuklar yenecek ve yenmeyecek maddeleri ayıramadıklarından ne bulurlarsa ağızlarına götürürler. erişkin bir kimse yenecek ve yenmeyecek maddeleri fark ve temyiz etme kudretine sahiptir. Bu deneyimi ya kendi üzerinde veya başkalarından

duyarak kazanmıştır. Çocuklar herşeyi kendileri denemek isterler. Meselâ, çocuk ateşe yaklaştırıldığı zaman, elini ateşe değdirir ve ağzına götürür. Eli yandığı için de ağlamaya başlar. Her şeyi ve nesneyi kendi üzerinde denemekten hastalıklı hale gelir.

Çocukların herşeyi ağızlarına götürmelerinin sebebi; kanlarının ısısının yüksek, sindirimlerinin hızlı olmasıdır. Sindirim çabuk olduğu için çabuk acı-kırlar ve ne bulsalar ağızlarına götürürler (V. 3^{a-b})

Bebekler isteklerini anlatamadıklarından, bakımları ve sağlıklarının korunması için bakıcılara teslim edilirler. Çocukların ihtiyaçlarını anlatabilmeleri için birkaç yıla ihtiyaç vardır.

Çocukların terbiyeleri altı yaşına kadar usülüne göre yapılmalı, altı yaşından sonra din kuralları öğretilmeli, ilme ve tahsile teşvik edilmelidir. **İlim tahsili yalnız erkeklere değil kızlara da yaptırılmalıdır.**

Müellif çocuğun ilim ve tahsile teşvikin burada kendi konusu olmadığını ancak tahsil için fazla yorulmanın beyin hastalıklarına yol açacağını ileri sürerek, bu kitapta anlatılanların doğumdan sonra çocuklara bakacak olan ebe, taya ve dadıların vazifelerinin ve bakım usüllerinin neler olduğunu içerdiğini belirtiyor (V.4^a).

26 ncı babda Rahitis başlığı altında yazar rahitisli bir hastanın görünümünü anlatarak konuya girmektedir. Bir çocuğun başı büyük, yüzü dolgun, rengi sarıca, bedeni gevşek, sol tarafta mide-

si çıkık, oynak yerlerinde kemikleri kabarık ve kalın ve çocuk giderek zayıflıyorsa, rahitis hastalığına yatkınlığı vardır. Ancak bu belirtilerin hepsi bir arada bulunmayabilir. Mesela, oynak kemiklerinde kabarma varsa hastalığın ortaya çıkacağı hükmüne varılır. Eğer beden gevşek ve çocuk yürüyemiyorsa, bu hastalık bütünüyle ortaya çıkmış demektir (191).

Hastalığın ortaya çıkışı ve yayılımı hakkında yazar şu bilgileri veriyor: Rahitis 1612 ve 1620 tarihlerinde Dorset ve Summelset şehirlerinde ortaya çıkmıştır ve bir İngiliz tabib ilk olarak bu hastalığı yazmıştır. 1634 tarihinde İngiltere 'de sözü edilen bu hastalıktan ölenlerin defterlerinde hastalık ismi Rahitis olarak geçmektedir. Hastalık daha sonra Fransa ve Hollanda'ya geçmiştir. Ancak bu geçişin tarihi bilinmemektedir. Avusturya ve Macaristan'da Rahitis hastalığına İngiliz illeti denmekte olup Devlet-i Aliyye memaliki-ne ne zaman geldiği bilinmemektedir. Avrupa'da bir yöre yoktur ki bu hastalık orada bulunmasın.

Rahitis hastalığının hangi coğrafik özellikte ortaya çıktığı hakkında da şu bilgiler veriliyor: Havası muzır olan vadilerde, özellikle alçak ve gölü fazla olan coğrafik özelliğe sahip bölgelerde daha fazla görünür.

Strazburg'da bir tabibe ait vakada; bir evde 11 çocuk olup tümünün bu hastalığa belli oranlarda yakalanmış oldukları yazar tarafından belirtiliyor (V.55^a).

Hastalığın sebepleri hakkında çelişkili görüşler olduğunu ileri süren yazar devamla hastalığın çocukta ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığını şöyle yazmıştır: Bir görüşe göre hastalık çocuk henüz anne karnında iken vardır. Ancak bu görüş sahih değildir. Sahih olan görüş; hastalığın çoğunlukla çocuğun dişleri çıkmaya başladığı zaman ortaya çıktığı görüşüdür.

Hastalığın belirtileri ise şöyle tarif edilmektedir: Kemikler yumrulanır, kafa kemikleri birbirinden ayrılır ve kafanın şekli değişir, el derileri kalınlaşır, dişler sarı ve siyah bir renk alıp parça parça dökülür; yerine geç olarak çıkan dişler de düşer, kaburgalar birbirinden ayrılır, bel kemiği iki kat olur, uzun kemiklerden kol ve bacak kemikleri eğildiğinden yürümeye ve ayakta durmaya engel olur, balık etlerinde yaktan kalkmasına engel oluşturan zayıflık vardır. Çocuk geceleri rahatsızlık hisseder, bazılarında öksürük, bazılarında ses kısıklığı vardır ve sonuçta ölüm olur (V.55^{a-b}).

Yazar hastalığa yatkın olanlarda şu emarelere dikkati çekiyor:

Çocuğun sesi, yaşına kıyasla kalındır, bazılarının zihni açıksa da çoğunlukla ahmak olurlar, çok uyurlar ve uyurken ağızdan nefes alırlar, çok yemek yerler (V.55^b). Yazar devamla; bu hastalığa yakalanmış çocukların vücutlarının düzgün olmadığını, ancak bazı etibbaya göre dik durmaya istekli olduklarını, reçel bal gibi tatlıları sindiremeyip rahatsız olduklarını, çoğunlukla titreme, ateş yükselmesi ve kusmanın

üç-dört gün sonra bu hastalığa yakalanacağını belirtisi olduğunu açıklamaktadır (V.55^b-56^a).

Hastalığın cinsiyetle ilgisine şu açıklamalar getirilmiştir: Hastalığın kız veya erkek çocuklarından hangisinde daha çok görüldüğü bilinmemektedir. Ancak, Verni isimli bir tabib bu hastalığa yakalanmış kızların evlenmesinin uygun olmadığı görüşündedir. Çünkü sözü edilen bu kızların çatı kemikleri dar olduğundan güçlükle doğurmakta hatta ölü doğum yapmaktadırlar. Hatta bu lohusalar bazı hastalıklara yakalanıp hayatlarını kaybetmektedirler.

Hastalığın ortaya çıkmasında rol oynayan amiller ve hastalıktan korunmak için alınacak tedbirler olarak şu öneriler belirtilmiştir: Hastalık daha çok köylü çocuklarında görünmektedir. Çünkü onların fakirlikleri kötü beslenmelerine sebep olmaktadır. Sözkonusu bu fakir evlerde çok sayıda adı geçen hastalığa müptela çocuk bulunmaktadır. Buna mukabil orta halli kimselerin çocuklarında bu hastalık daha azdır. Yaşlı anne-babadan dünyaya gelen ve rutubetli yerlerde oturan çocuklarda da rahitis hastalığı daha sık görülmektedir. Anne veya sütannenin sütünün çok veya az olması, havası rutubetli odalarda çocukların açık bırakılması, ıslak bezle kundak yapılması, çocuğun saatlerce kundakta tutulması da rahitise sebep olmaktadır. Ayrıca kanında frengi maddesi olan sütanneden emen çocuklarda da bu hastalık ortaya çıkmaktadır.

Dişlerin geç çıkmasının hastalığın habercisi olduğunu belirten yazar, has-

talığın ancak yedi yaşına kadar olan devrede ortaya çıkacağını ileri sürüyor.

Hastalıktan korunmak için dikkat edilecek husus yemek ve içmekten ibarettir iddiasında bulunan yazar; ne kadar sulu ve vücudu gevşetici sebze yemekleri varsa terkedilmelidir önerisinde bulunuyor. Ayrıca rutubetli deniz kenarı ve bataklık yerlerden uzaklaşılması, dağ veya kuru sıcak yerlere gidilmesi tavsiyesinde de bulunuyor. Yazar, Berton isimli bir tabibin sözkonusu hastalık hakkındaki görüşlerini şöyle nakletmektedir: Gemide yaşayanların çocuklarında rahitis hastalığının fazla olduğu hakkında şüphe vardır. (V.56^b). Bu şüphe yerindedir, çünkü uzun süre hapisnede kalanların çocukları da bu hastalığa müptela olmaktadır.

Yazar bu bab'ın sonunda "hülâsa-i kelâm" diyerek Makalat-ı Tıbbiye'nin 48. maklesinde açıkladığı emzice-i erbaa'dan¹⁹² limfavi mizaca sahip çocukların rahitise yakalandığını, ayrıca iskorpit ve cüzzam hastalıklarının da sözü edilen hastalığa sebep olduğunu ileri sürerek şu ilaçları tavsiye ediyor: Kibrit, zibak, hadid ve antimuan vs. eczalar¹⁹³ ve iskorpit hastalığına karşı olan ilaçlar dahilen kullanılmalıdır. İlaçlardan başka diğer sağlığı koruyucu unsurlara da dikkat edilmesini vurguluyor. Eğer hastalık bahar ayında ortaya çıkmışsa beden hareketlerinin ve hastayı küçük bir fıçı ile deniz suyuna koymanın da faydalı olacağını ileri sürüyor.

Yazar bu hastalığın diğer hastalıklar gibi kısa zamanda iyileşmeyip belki

yıllarca tedavi edildikten sonra "sihhat-i meçhule" ulaşacağını belirtiyor (V.57^a). Sihhat-i meçhulden anlatmak istediğinin; rahitis hastalığının çoğunlukla çocuklarda olduğu, ortaya çıkış sebebinin çocukların kemiklerinin yeteri kadar sertleşemediğinden kemiklerin cevherine lenfa ve rutubet girdiği, buna bağlı olarak kemiklerin esas şeklinden ayrılıp eğrildiği, özellikle mafsalların kabardığı, beş altı yıl sonra aynı kemiklerin katılaşmaya başlayıp içine lenfa ve rutubet giremeyeceğinden sözü edilen kemiklerin aldığı şekilden ayrılamayacağı olduğunu ifade ediyor (V.57^b)¹⁹⁴.

8- İsimsiz Tıp Eseri

Hayrullah Efendi'nin Birleşik Amerika'da Philadelphia'da "College of Physicians Librari" de Bir Tıp Eseri¹⁹⁵.

Eserin Kütüphane numarası: 10a/191. Yazı şekli rika. Tashihler Hayrullah Efendi tarafından yapılmış.

Eser N.497 "Ceddim Hayrullah Efendî âsârındandır" cümlesiyle başlamakta¹⁹⁶. Konu başlıkları şöyle verilmiş: İlmi tıbbı dair bazı düşünceler hakkında hastalıkların ortaya çıkmasına neden olan vasıtaların incelenmesi, hastalıkların ortaya çıktığı zaman alınacak önlem ve tedavisi. Adli tıpla ilgili olarak: Cinai ölümdede¹⁹⁷ zor kullanma ve doğal olmayan durumlarda yapılması gerekenler, Birinci bâb: Mizaçlar, İkinci Bâb: Hava, Üçüncü Bâb: Yemek ve İçecekler, Dördüncü Bâb: Hareket ve Sükûn Durumu, Uyku-Uyanıklık. Hıltların İfrazı, Fazlalıkların Atılması, Cin-

sel İlişki, Mastürbasyonun Kötü Etkileri, Evlilik, Karı Kocalık, Çocuk Terbiyesi, Nesil ve Soy lar ¹⁹⁸.

B. TIP DIŞI ESERLERİ

1- Beyt-i Dihkani

Hayrullah Efendi'nin Tıbbi Eserleri bölümünde Tıbb-ı Dihkani kısmının tanıtıldığı bu eserin 241 sayfa olan birinci cildi 20 tablo 94 şekil, 209 sayfa olan ikinci cilt 18 tablo, 49 şekil içermektedir. Tablolarda ağaç aşılması, çiftçi aletleri, değirmen, hayvan gibi ziraatle ilgili şekiller bulunmaktadır. Her iki cildin de fihristi ve doğru-yanlış cedveli vardır. Kitab İstanbul'da Dar ü Tıbbatü'l- Amire'de 1264 (1847)'de basılmıştır.

Eserin birinci cildinin ikinci sayfasında "Fenn-i Ziraatten Beyt-i Dihkani, Cild-i Evvel, Mütercimü'l-fakir tabib Hayrullah an Âzâ-ı Meclis-i Ziraat" yazılıdır.

Baş. Arş. İrade Dahiliye 8371 numara ve 14.1.1847 tarihli belge Hayrullah Efendi'nin ziraate dair telif ettiği eserin ikinci cildinin basımı hakkındadır. Belgede özetle; Abdülhak Efendi Hazretleri'nin oğlu Meclis-i Ziraat azalarından Hayrullah Efendi'nin ziraate dair telif edip basılmasına İrade çıkan Kitabının ikinci cildinin de adı geçen tarafından tercüme edildiği, basımı için Bab-ı Aliye sunduğu, yüce hükümdarın görüşlerine arz ve takdim kılınarak çıkacak iradeye göre hareket edeceği ... yazılıdır. Eserin basımı için 17.1.1847'de İrade çıkmıştır.

Hayrullah Efendi'nin adı geçen eserin okuyucunu olup olmayacağı, bu konuda yapılan tahkikat, eserin kaç paraya mal olduğu hakkındaki bazı bilgileri Baş.Arş.İrade Meclis-i Vâlâ 2119 numaralı belgelerden öğreniyoruz. 28.1.1847 tarihli belgede Hayrullah Efendi'nin felahat ve ziraate dair tercüme ettiği ve basımına İrade buyurulan kitabın sürümü ve lüzumunun olup olmadığı Takvimhane-i Amire Nazırı tarafından sorulmuş, mesele Meclis-i Vâlâ'ya danışılmış, Meclis-i Vâlâ Ziraat Meclisi ile görüşmeyi önermiştir. 8.II.1847 tarihinde verilen cevapta özetle şunlar yazılıdır: Sözkonusu eserin İstanbul'da sürümü olamayacağı, basım ve satışı için dışardan da istekli çıkmayacağı için Takvim-hane-i Amire ruznamçecisi ¹⁹⁹ çağırılarak kitabın kaç kuruşa basılabileceği soruldu. Gösterdiği pusuluya göre bir tertip olarak 1200 cilt basıldığı takdirde kârsız olarak tanesi 43'er, 600 cilt basıldığında 53'er kuruşa çıkacağı ve böyle pahalı olmasının sebebinin eserin şekil ihtiva etmesinden dolayı herbirini 35'er para fiyat bindirmesi nedeniyle olduğu anlaşılmış ve halbuki aradaki farkı 15-16 paraya maletmek üzere Galatasaray'da litografyacı Kayol'un olduğunu Hayrullah Efendi Tahkik ve İfade eylemiştir. Ayrıca kitabın herbiri için konulan 11.5 kuruş kâr fazla görülmüş ve bu şekillerin fiyatıyla kâr çıkarıldığında her cildin fiyatı yarıdan aşağı düşeceği anlaşıldığından eşkâl fiyatıyla kâr uygun sınıra düşürüldüğünde şimdilik 600 cilt bastırılıp Takvimhane yoluyla gereken yerlere ve ziraat müdürlerine gönderil-

mek üzere yüz cildinin parasının Maliye hazinesine masraf koydolunması ve kalanından yüz cildi kararlaştırılan fiyatı ile istekli olanlara satılmak üzere Takvimhane-i Amire'ye bırakılması ve kalan 400 cildinin çiftlik ve ziraatle uğraşan kişilere değerleri karşılığı satılıp hazineye gönderilmesi ve dağıtılmak üzere Anadolu ve Rumeli taraflarında bulunan mutasarrıflara gönderilmesi Meclis-i Ziraat'te müzakere olunmuş ve tensibinize sunumuştur.

Yukarıda açıklanan belge Ticaret Nezareti tarafından Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmiş ve 15.II.1847 tarihinde Sadarete bilgi verilmiştir. Belgede özetle; ziraat hakkında yazılmış bu eserin gerekli ve faydalı bir eser olduğu, çiftçilere para ile satılmasının usule aykırı olacağı ancak hazineden verilmesinin de bir nevi müsriflik adedileceği, böyle genel menfaatleri olduğu düşünülen kitapların ticari ve mali yönü düşünülemez olduğundan, yukarıda belirtilen sayı ve şartlarda bastırılıp karsız olarak satılması...

Sadaretin yukarıdaki bilgileri içeren 23.6.1847 tarihli yazısına 18.6.1847 tarihinde İrade çıkmıştır.

Baş.Arş. İrade Meclis-i Vâlâ, 3412 numara ve 12.11.1847 tarihli belge Takvimhâne Nazırı'nın Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye yazdığı bir yazıdır. Bu belge; Hayrullah Efendi'nin tercüme ettiği ve basılan Beyt-i Dihkani isimli eserinin birinci ve ikinci ciltlerinden karşılıksız olarak kendisine 20'şer kıta verilmesi hususunda verdiği dilekçe ile ilgilidir. 31.12.1847 tarihli

belge Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye aittir. Belgede Hayrullah, Efendi'ye istediği 20'şer kıta kitabın verilmesinin usule uygun olduğu, İrade çıkarsa Maliye Nazırına havalesinin Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğü kayıtlıdır. 4.1.1848 tarihli ve yukarıdaki bilgileri içeren sadaretin yazısına 5.1.1848 de İrade çıkmıştır.

Baş.Arş. Cevdat Maarif 1421 numara ve 19.12.1849 tarihli belge Hayrullah Efendi'nin iki cilt olarak Takvimhane-i Amire'de basılan fenn-i ziraat ve felâhata dair eserinin çeşitli sayılarda satılmak üzere eyalet ve sancaklara gönderilmesi hakkında Maliye'ye yazılmış Ahmed Yümnî mühürlü ilmühaberdir. Bu belgeye göre adı geçen eserin dağıtımı şöyle olmuştur: Edirne, Rumeli, Yanya, Selanik, Bosna, Hüdavendigâr, Trabzon eyaletlerine 15'er, Filibe, Niş, Üsküp, Tesalya, Silistire, Vidin, Bolu ve Kastamonu, Sivas, Harput, Halep, Şam-ı Şerif, Sayda, Trablusgarb, Girit Eyaletlerine 10'ar, İşkodra, Hersek, Amasya sancaklarına 5'er, Bozok ve Kayseri sancaklarına 8, Bağdat ve Basra Eyaletlerine 30, Aydın ve Saruhan Sancaklarına 20, Ankara ve Musul Eyaletlerine 5'er, Midilli ve Sakız Kaymakamlıklarına 2'şer, Rodos ve Kıbrıs adalarına 5'er kıta. Belgede ayrıca eserin birinci cildinin 24, ikinci cildinin 21'er kuruş üçerbuçuk kuruş paraya mal olduğunu, birinci cildine beş kuruş 36.5 para kâr ilâvesiyle 30 az ve ikinci cildine dört kuruş 36.5 para kâr ilâvesiyle 26 az kuruşa satılacağı kayıtlıdır.

Eserin birinci cildinin fihristinde konu başlıkları yer alıyor:

Mukaddime, Ziraatle İlgili Arazi İlmi, Genel olarak Fenn-i Kimyadaki Basit maddeler, Basit Organik Maddeler (yazar gayr-ı medeni diyor), Basit İnorganik Maddeler, Oksijen (yazar müvellidü'l-humûza diyor), Hidrojen (yazar müvellidü'l ma diyor), Karbon yani Fahm, Fosfor yani Hamil-i Nur, Kibrit, Selenyum, Bor, Klör, Brom, İyod, Flor, Silisyum yani Tebeşir, Alüminyum yani Şab, Toryum, Zirkonyum, Mağnezyum, Baryum, Kalsiyum, Lityum, Potasyum, Sodyum, Demir (yazar hadid diyor), Manganez, Çinko yani Tutya, Kadmiyum, Molibden, Krom, Vanadyum, Titan, Uran, Tellür, Antimon, Bizmut, Nikel, Kobalt, Kurşun, Seryum, Gümüş, Altın, Plâtin yani beyaz Altın, Ozmiyum, Polodyum, İridyum, Radyum, Madenlerin Özellikleri Hakkında, İyi Havanın Tarifi, Çeşitli Sular (yazar miyah-ı mütenevvia diyor), Toprak, Gübre, Makbul Toprağın Kimyasal Terkibi, Tecrübe, Silis ve Alümin Hakkında İyi Toprak, Toprağın Çeşitleri, Tecrübe, Sarı Balçık, Tecrübe, Gübrelî Toprak, Yanmış Kireç, Güneşin Tesiri, Ziraatle İlgili Tecrübeler, Arazinin Kazılması, Arazinin İslahı, Tecrübe, Ziraat Zamanı, Cedvel, Karışık Buğday, Hububatın Yabancı Cisimlerden Temizlenmesi, Hububata Musallat Olan Şarbon, Mahmuzlu Buğday, Hububatın Diğer Hastalıkları, taneleri, Boşalmış Buğday, Hasad Hakkında, Çavdar ve Yulaf Emsali, Gıda İhtiva eden Kökler, Yumru ve Şiş Kökleri, Sebzevat, Çayır ve Çemenzar, Ça-

Ziraat Kitabı'nın 1.Cildinin Son Sayfaları ve İlk Sayfası

yır Ziraatı Cedveli, Sanayide Kullanılan Nebatlardan Yağ Çıkarılan Otlar, Ketten ve Kenevirinden İp İmalî. Pamuk Hakkında, Boya Çıkarılan Nebatlar, Şarap Üretilen meyvalar, Şeker Çıkarılan Nebatlar, Bir Çiftçilikte Bulunan Bölümler, Genel Olarak Bir Orman, Limon Çeşitleri, Nar Ağacı, İncir Ağacı, Meyveleeri Sıkılarak Yağ çıkarılan Ağaçlar, Ceviz Ağacı, Fındık Ağacı, Kayın Ağacı, Badem Ağacı, Zetin Ağacı, Sanayide Kullanılan Ağaçlardan Dut Ağacı, Meyveli Ağaçlardan İspalyera, Adi Ormanların Tarifi, Çam Ağacı, Çıra Ağacı, Meşe Ağacı, Servi Ağacı, Akasya Ağacı, Gül İbrişim Ağacı, Çınar Ağacı, Dışbudak Ağacı,

Ihlamur Ağacı, Sedir Ağacı, Atkestanesi Ağacı, Sakız Ağacı, Defne Ağacı, Gürgen Ağacı, Leylak Ağacı, Ak ve Kara Ağaç, Söğüt ve Kavak Ağaçları, Ağaç Dikmek ve Budamak, Daldırma Yoluyla Ağaç Çoğaltma, Bahçe ve Bostan Hakkında, Ağaç Yetiştirme ve Nebatların Çoğaltılması ve Beslenmesine dair Genel düşünceler Hakkında, Nebatın Kullanılması, Nebat Bilgisi ile İlgili Birkaç Makale, Birinci Kısım: Kökler, İkinci Kısım: Dallar, Üçüncü Kısım: Yapraklar, Dördüncü Kısım: Çiçekler, Beşinci Kısım: Meyveler, Nebat Hastalıkları Hakkında, Birinci Cedvel, Line Nam Muallimin Usulü²⁰⁰, İkinci Cedvel, Üçüncü Cedvel, Şekil Sayfaların Açıklanması.

Yazar eserin mukaddimesine özetle şunları yazmıştır: Fransızca yazılmış felahat (çiftçilik) ve ziraat kitaplarından Mezon Rustik yani Beyt-i Dihkanı simli eserin müellifi olan üstad bir çiftliği ve çiftçiliği şöyle hayal etmektedir: Boş bir alanda bir çiftlik evi, etrafında ziraat mahsulünü muhafza etmek için anbarlar, un imali için rüzgar ve sudeğirmenleri, mahsulü nakil için kısıraklar, Hayvanlar için ahır ve mandralar, inek, koyun, keçi, mandadan istihsal edilen maddeleri saklamak için toprak altında muhafaza yerleri, üzerinde yağ, peynir, yoğurt imalathanesi, ekmek fırını, tanzim edilmiş bağ ve bostan, yakındaki nehirde su temini, hububatın mevsiminde toplanması usulü, çiftlikte bulunanlara yetecek miktar yiyeceği ayırıp kalanı satmak usulü, yiyecekler için uygun mutfağın inşası, ormanların bakımı ve kereste elde etmek için

ağaç kesme usulü, yeniden orman yetiştirilmesi, ormandaki hayvanların avlanması, salamura sanatı, salamura için gerekli tuzun kaynağını bulmak veya deniz kenarında tuzla inşasıyla tuz elde etmek, meyvaları mayalandırıp şarap yapmak, kalan meyva posalarından ispirto elde etmek ve büyük fıçılarla toprağın altında inşa edilen mazgallara yerleştirmek, şekerleme yapmak, şekerli köklerden şeker elde etmek, yağ için sanayi kurmak.

Yazar bir çiftlik evi ve ziraatçılık hakkında uzunca olan ve özeti verilmiş bu girizgahtan sonra sayılan tüm sanatlarla birlikte, ilm-i hikmet, geometri, arazi ilmi, maden ilmi, toprak ve bitki özellikleri, fenn-i nebat ve fenn-i ispenciyari, fen-i tababet, tıbb-ı baytari, çiftlik inşası için fenn-i mimari gibi konuların Mezon Rustik adlı eserde dört ciltte anlatıldığını belirtiyor. Sözü edilen sanat ve bilimlerin Avrupa'da bağımsız ve özel mekteplerde öğretildiğinden başka hikmet, geometri, hesap gibi ilimlerin bütün okullarda doğal olarak okutulmakta olduğunu ileri süren yazar ayrıca sözü edilen sanat ve bilim konuları ile ilgili kitaplar neşredildiğini de ifade ediyor.

Mukaddimede devamla her milletin kendi ihtiyacına göre kitap neşrettiği, ancak ülkemizde bu ilimler okutulmaya başlanışsa da istenilen düzeye gelinemediğinden, yalnız ziraatle ilgili fenlerin gereği kadar açıklandığı, Avrupa'da açılığın bile belli bir usule göre yapıldığı hususu gözönüne alınarak bazı konular atlanarak ve kı-

saltılarak, bazı konulara açıklama ve ilâveler yapılarak bu eserin tercüme ve telif edildiği yazılıdır.

Eserin ikinci bab'ında: Genel olarak Fenn-i Kimyadan Basit Maddeler Hakkında başlığı ile şu bilgiler veriliyor: Dünya fenn-i kimya usullerine göre tahlil edildiği zaman iki başlık altında 54 basit cisim olduğu görülür. Basit elemanlar (yazar unsur diyor) basit organik (yazar basite-i gayr-ı madeniye diyor) ve basit inorganik (basite-i madeniye) olarak ikiye ayrılır (s.9).

Basit organik maddeler sırasıyla: oksijen, Hidrojen, Karbon, Fosfor, Kibrit, Selenyum, Bor, Azot, Klor, Brom, İyod, Flor, Silisyum (yazar adı geçen bu elementlerin adlarını aynen kullanmıştır) (s.10).

Organik Maddelerden Oksijen Hakkında:

Oksijen yani hava-i müvellidü'l-humuza denilen madde 100 kısım havanın 20 ve 100 kısım suyun 19 kısmıdır. Oksijen ile nebat ve hayvanlar arasında kesin ilişki vardır. Nebatların ve hayvanların büyüme ve çoğalmasındaki yanma olayında rolü vardır. Renksiz ve kokusuz bir gazdır. Diğer maddelerle birleşir ve garip tesirler yapar. Bunlar kimya kitaplarında geniş olarak kayıtlıdır (s.10-11).

Hidrojen hakkında: Hidrojen (yazar hava-i müvellid'ül-mâ diyor) veya yarı gaz (yazar hava-i mültehib diyor) oksijen ile birleşerek suyu meydana getirir. Renksiz ve kokusuzdur. Kimya

kitaplarında geniş olarak anlatılmaktadır. (s.11).

Beyt-i Dihkani 2. cilt: Eserin üçüncü sayfasında şunlar yazılıdır: "Fenn-i Ziraat'den Beyt-i Dihkani, Cild-i Sâni, El- Mütercimü'l-fakir tabib Hayrullah min Aza-i Meclis-i Zirae, 1264."

Yazar eserin mukaddimesinde; bundan önce tercüme ve telif ettiği Beyt-i Dihkani'nin birinci cildinde toprak, hava, su ve nebatlara dair bilgi verdiğini, bu ikinci ciltte ise hayvanların terbiyesi, çoğaltılması ve tedavisi, asalak hayvanlar, av hayvanları, Tıbb-i baytari ve biraz da tıbb-ı Dihkani'den sözedeceğini anlatmaktadır ²⁰¹.

Eserdeki konu başlıkları: Hayvanlar Hakkında Genel Bilgiler, At, Katır, Öküz, İnek, Manda, Deve, Koyun, Keçi, Domuz (yazar hınzır diyor), Köpek, Kedi, Hayvanların Sağlığı, Ehli Hayvanların İçecek Suları, Mandra, Fenn-i Baytari, Ehli Hayvanları Semirtmek, İnek ve Koyun Gibi Hayvanlardan Alınan Sütlerden Yoğurt-Peynir ve Yağ Yapmak, Ehli Kuşlar, Tavuk-Tavukların Kuluçkaya Yatması ve Yumurta Saklamak, Habeş Tavuğu, Hind Tavuğu, Tavus, Sülün, Güvercin, Keklik, Ördek, Kaz, Av Hayvanlarının Semirtilmesi, Balıklar, Sazan Balığı, Turna Balığı, Çamur Balığı, Yılan Balığı, Alabalık, Balık Beslemek İçin Havuz, Zarar Veren Hayvanlar; Kurt, Tilki, Yabani Kedi, Gelincik, Su Samuru, Köstebek ve Fare, Bağ ve Bahçeleri Harab Eden Kuşlar; Saksagan, Atmaca, Serçe, İncik Kuşu, İspinoz, Karatavuk,

Sarıasma, Haşarat; Engerek, Kertenkele, Kurbağa, Böcekler; Şaransol Dedikleri Buğday Biti, Bilât Tabir Edilen Böcek, Kunduz Böceği, Asma Yapraklarına Zarar Veren Böcek, Asma Kütüklerini Harab Eden Böcek, Isırgan Böceği, Çekirge, Karınca, Nebatları Bozan Böcek, Sinek, Av; Geyik Avı, Ceylan Avı, Yabani Domuz, Ada Tavşanı, Adi Tavşan, Keklik Avı, Ardıç Kuşu Avı, Bildircin Avı, Yabani Ördek, Kuğu, Çiftlikte Bulunanların Zaruri İhtiyaçları, Meşrubatlar, Yeldeğirmeni, Kömür Yapmak İçin Tuğla Kesmek, Kireç Yakmak, Şeker Çıkarmak.

Yazar eserin birinci cildinin birinci babında Batılı tabiat alimlerinin dünyanın yapısına dair araştırma ve hipotezlerinden genel olarak sözettiğini, bu babda hayvanların oluşumundan sözedeceğini belirtiyor.

Tabiat alimlerinin dünyanın tabakaları üzerinde yaptıkları araştırmalarda çok miktarda kabukluların bulunduğunu, tabiatın o zaman ancak o tür canlıları barındırabildiğini, daha sonraki tabakalarda insandan aşağı hayvanların kalıntılarının bulunduğunu, dünyada önce bitki türlerinin sonra hayvan türlerinin görüldüğünü anlatan yazar, daha sonra Kove'nin hayvan sınıflandırmasını özet olarak veriyor.

Yazar eserin *hâtıme* kısmına; Beyti Dihkani isimli üç ciltlik kitabın ilk cildini bitirdiği gibi ikinci cildini de kolayca 1264 senesinin Cemâzi-yelâhîr'inin sonunda bitirdiğini, üçüncü cildine başlayacağından Allah'tan yardım istediğini yazmıştır²⁰².

2-Hezar Esrar.

Bin sır manasına gelen Hezar Esrar adlı bu esere Mustafa Behçet Efendi başlamış, Abdülhak Molla devam etmiş ve Hayrullah Efendi'nin tamamlaymasıyla basılmıştır.

İ.Ü.Kütüphanesinde bulunan eserin lito baskısının tarihi kayıtlı olmayıp 16x11 cm. ebadında ve 214 sayfadır. Tabı ise 16x11 ebdında ve 220 sayfa olup, 1285 (1868) yılında İstanbul'da basılmıştır.

Eserin ikinci sayfasında "İlaveli Hezan Esrar" başlığı altında Hayrullah Efendi; amcası Mustafa Behçet Efendi'nin hayatını hasta tedavisi ile geçirmiş olduğunu, okuduğu risale ve kitaplarda rastladığı ve alimlerle sohbetinde fikir alışverişi ve tartışmaları sırasında duyduğu, maddenin niteliği ve alametlerine dair tuhaf sırların deneyi mümkün olanlarının bin tanesini bir araya toylayıp bin sırdan meydana gelecek Hezar Esrar adında duyulmamış bir eser telifine başladığını, eser sayısı 850'ye vardığında şir-i pençeden 1249 senesinde öldüğünü, Reisü'l - Ettiba ve Reisü'l Ülema olan babası Abdülhak Efendi'nin eseri tamamlamaya çalıştığını, ancak onun da sır sayısını bine ulaştırmadan öldüğünü, ismi bile önceden konmuş bu eseri yarım bırakmayı uygun görmediğini, ölmüş olan Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla'nın isimlerini yeniden canlandırmak için kendisinin bu eseri 1279 (1862) senesinde bine tamamladığını, bu sırlar-

dan birinin tecrübesinin yazarların ruhunu şadedeğini yazıyor.

Eserin mukaddimesinde şunlar yazılıdır: Cisimlerin mizaç olarak nitelikleri doğal(yazar bittabii diyor) ve özel (yazar bilhassa diyor) olarak ayrılır. Cisimlerin görünen özelliklerine havvas (nitelikler) denir. Doğal mizacın niteliğinde, cismi etkileyen bir temasın olması gerekirken, özel olanın da dokunmak, sürtmek, gibi temas olması gereksizdir. Yani, bazı cisimler öyle özellikler gösterirler ki herhangi bir temas olmadan da belli bir niteliğe sahiptirler. Ancak gök cisimlerinin tesiri, mıknaş ve kehribardaki ²⁰³ gibi bu özelliklere karşı inanç gerekir. İnanç, madde ile ruh arasında bir araçtır. Alim ve hekimlerden birçoğu eşyanın manevi niteliğini kabul etmeyerek bunun tabii bir durum olduğunu ileri sürerler. Bazıları ise tecrübeye dayanarak doğal niteliği itiraf ederler, ancak nasıl olduğunu bilmiyoruz derler. Bazıları ise kainatın bilinmeyenlerinin etkisi ve tabiat olaylarını ilmen açıklamada yetersizlik nedeniyle, hadiseleri anlayamıyoruz demektedirler. Meselâ; mıknaşın demiri çekmesinde doğal bir sebep görmediğimizden, mıknaşın demiri çekme keyfiyetine özel nitelik demeye mecburuz. Mıknaşın demiri çekmedeki özel niteliğinin kanıtlanamaması veya mıknaşla demir arasında görünen bir ilişki olmaması veya mıknaşın niteliğinin doğal olmamasının kanıtlanmasında dahi çekim olayını reddedemeyiz derler. Bu durumda doğru olan maddenin niteliklerini reddetmeyip deneye tabi tutmaktır. Ancak usulü hik-

mete tatbik etmek boşa çabadır. Çünkü sırlar denizinin dibi yoktur. Deneyde farklı sonuçlar elde edilip farklı söylentiler çıksa bile bu durum olayın batıl olmasını gerektirmez. Deneyde dikkatli olmalıdır. İstenen sonucun alınmaması deneyin kusurlu olmasından olabilir. Bazen de sır sahibi alim sırrı, gizli ve özel işaretlerle erbabının anlaması için yazmıştır. Çünkü gerçekler aynen yazılsa cahil kişiler arasında yanlış anlaşılmalara sebep olur ve çeşitli sakıncalar ortaya çıkar.

Eserde sırlara geçilmeden, bir başlık şeklinde "Allahım ahtem-i akibetina bilhayr" Allahım akibetin karanlığından hayırla anlamına gelebilen bu cümle yazılmış ²⁰⁴.

Bir numaralı sırada şunlar yazılı: Nevruz-ı Sultâni ²⁰⁵'nin yani Güneş'in Hamel burcuna ²⁰⁶ girdiği dört günden önce kâseye su ve ince toprak konup karıştırılır. Toprağın dibe çökmesiyle berraklaşmış suyun, Güneş Hamel burcuna girerken tekrar toprakla karışıp bulandığının denenmiş olduğunu güvenilir kişiler nakletmişlerdir. Ancak bu açıklama inandırıcı değildir. Çünkü anlatılan olay gerçek olsaydı söylenen günde dere, havuz ve denizlerin de bulunması gerekirdi. Birinci sırada devamla otu, tohumu gibi tedavi edici özelliği olan bitkilerin 9 Mart'tan başlayarak Güneşin Seretan burcuna ²⁰⁷ girdiği güne kadar birer dirhem yenmesinin ömrün uzamasına, afet ve kazalardan korunmasına yardım ettiği yazılıdır. Yazar hekimlerin her yıl nevrüziye ismiyle devlet büyüklerine macun

ikram etme geleneğinin buradan kaynaklandığını da belirtiyor.

Hezar esrarın ikinci sırrı ziraatle ilgili: 19 Temmuz'da Güneş Aslan burcuna girdiği gün buğday, arpa gibi hububat ve sebze tohumlarından arzu edilenler zirai usule göre toprağa ekilir. Ekilen bu tohumlar süratle büyürler. Büyüyen ekinlerin bir kısmı zayıf bir kısmı ise kuvvetli olur. Hangisi kuvvetli olmuşsa o yıl o bölgede o tür hububatın kuvvetli ve bol olacağı ziraat kitaplarında yazılıdır.

Baldırıkara olarak bilinen ot horoza yedirilirse doğuştan diğer horozları yeneceğinin tecrübe edilmiş olduğunu Yamıs isimli hekim yazmaktadır diye üçüncü sırrı bildiren yazar dördüncü sırda dolunay ile gözlerimiz arasında buhar görünmesi üç güne kadar yağmur yağacağını alametidir demektir.

Beşinci sır da yine yağmur ile ilgilidir: Güneş fazlaca kırmızı olarak doğup; yükseldikçe karanlığa eğilim gösterirse şiddetli yağmura veya günlerce yağmur yağmasına delalet eder.

Gelincik denilen hayvanın zehirli bir yiyecek gördüğü zaman tüylerinin ürperip diken diken olduğunun Tuhfe'de yazılı olduğu dokuzuncu sırda, aynı şekilde tavusun zehirli bir madde gördüğü zaman çırpınıp bağırdığının denenmiş olduğu onuncu sırda anlatılmaktadır.

Onbirinci Sır Dioskorides'ten ²⁰⁸ alınmış: Çobandayağının bir çeşidi olan Polamunyon isimli bitkiyi, keza Polimunya denilen otun kökünü ve en-

terette denilen otu (?) eden kimseyi akrep sokmaz, soksa ağrı duymaz. Yanından uzaklaştırırsa hemen ağrı olur.

Onikinci sır Etmüller'den ²⁰⁹ alınmış: Damıtılmış sirke veya ağaçkavunu ekşisi içine döğülerek toz haline getirilmiş mercan veya yengeçgözü konsa bir ses ile beraber o ölçüde rüzgar meydana gelir. Ağzı kapalıyken kap kendiliğinden kırılır ve hava çıkar.

Yirmüçüncü Sır İbn Baytar'dan ²¹⁰ alınmış: Tos vurfına adeti olan koçun yüzüne timsah yağı sürülse, diğer koçları tos vurmada yener.

Yirmibeşinci Sır Zekeriyya Razi ²¹¹ nin Kitabü'l-Hülâsa'sından alınmış. Bakırdan yapılmış bir iğne birkaç defa kızdırılıp erkek keçi kanında soğutulduktan sonra kulak memesi denilirse, o kulak memesi bir daha kapanmaz.

990. Sır: Bir kadın kuzu kulağı tohumunu bir beze koyup sol pazusuna sararsa gebe kalmaz. Bu sır İbn Zü're'den alınmış.

3-Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni ²¹².

Hayrullah Efendi'nin Tıp Mektebinde öğrenci iken yazdığı bu dört perde-lik tiyatro eseri ders notlarını tuttuğu defterde bulunmaktadır. Deseni ebru kapaklı içinde Tıp Mektebi'nin planları, karikatürler, imza ve reçete örnekleri olan defter 190x290 mm ebadında ve 43 yapraktır. Tiyatro eseri defterin 20/2-28/1 yaprakları arasındaki 16 sayfasını kapsamaktadır. Defter Cerrahpa-

Hezar Esrar isimli kitabın ilk sayfası

şa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesinde 370 numarada kayıtlıdır.

Hikâye-i İbrahim Paşa dram türünde bir tiyatro eseridir. Eserde; Osmanlı Sarayı, Padişahın da içinde bulunduğu devlet büyüklerinden seçilmiş kahramanlar ve bunlar arasında geçen gurur, ihtiras, intikam, kuşku, gibi duyguların olduğu bir ortamda geçmektedir ²¹³. Oyunun konusu tarihi olup 19.yy.da Mısır'ın tehlike gösteren durumuna dikkat çekilmiştir. Olay her ne kadar Kanuni zamanında geçiyorsa da piyesteki sorun 19.yy Osmanlı Devletine aittir ²¹⁴.

Piyeste bulunan kahramanların isimleri: 1) İbrahim Paşa, sadrazam ve

padişah'ın damadı, 2) İskender Çelebi, Defterdar (mali işler sorumlusu), 3) Silahtar, 4) İbrahim Paşa'nın adamları, 5) Padişah Sultan Süleyman, 6) Devlet ileri gelenleri.

İçeriğinde müzikte bulunan piyesteki olay özetle şöyledir ²¹⁵: Şeyh İbrahim adındaki derviş, Mısır'dan çıkacak İbrahim isimli birinin Osmanlı Devletine zarar vereceğini söyler. Bu kehanet Mısır'dan devşirilip sonradan sadrazamlığa yükselen kendini gururuna kaptırmış ve padişaha kafa tutacak kadar ileri gitmiş İbrahim Paşa'yı korkutur. Hind'li Siyavuş Kehaneti sadrazama iletirken Defterdar da yanlarında bulunmaktadır. İbrahim Paşa Defterdar'ın sırrını duymasından rahatsız olur, yakalattır, zindana attırır. Defterdar İskender Paşa'yı ziyarete gelen Hintli Siyavuş, onun zindanda olduğunu öğrenir. İbrahim gülşeni yeni bir kehanette bulunur ve Devletin zarar göreceği İbrahim'in Sadrazam İbrahim Paşa olmayıp Hicri 1247'de Mısır'dan çıkacak başka İbrahim olduğunu söyler ²¹⁶. Son kehanetten habersiz olan Sadrazam İbrahim, Defterdar İskender Çelebi'yi öldürtür. Olayın Entrikalarını İskender Çelebi'nin mektuplarından öğrenen Kanuni de Sadrazam İbrahim Paşa'yı öldürtür ²¹⁷.

İçeriğinde müzikte bulunan piyesteki olay özetle şöyledir ²¹⁵: Şeyh İbrahim adındaki derviş, Mısır'dan çıkacak İbrahim isimli birinin Osmanlı Devletine zarar vereceğini söyler. Bu kehanet Mısır'dan devşirilip sonradan sadrazamlığa yükselen kendini gururuna

kaptırmış ve padişaha kafa tutacak kadar ileri gitmiş İbrahim Paşa'yı korkutur. Hind'li Siyavuş Kehaneti sadrazama iletirken Defterdar da yanlarında bulunmaktadır. İbrahim Paşa Defterdar'ın sırrını duymasından rahatsız olur, yakalattır, zindana attırır. Defterdar İskender Paşa'yı ziyarete gelen Hindli Siyavuş, onun zindanda olduğunu öğrenir. İbrahim gülşeni yeni bir kehanette bulunur ve Devletin zarar göreceği İbrahim'in Sadrazam İbrahim Paşa olmayıp Hicri 1247'de Mısır'dan çıkacak başka İbrahim olduğunu söyler²¹⁶. Son kehanetten habersiz olan Sadrazam İbrahim, Defterdar İskender Çelebi'yi öldürtür. Olayın Entrikalarını İskender Çelebi'nin mektuplarından öğrenen Kanuni de Sadrazam İbrahim Paşa'yı öldürtür²¹⁷.

4- Kıta-i Afrika

Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü 265 numarada kayıtlı ve istinsah tarihi 1262 (1845) olan yazma eserin ebadı 14,5 x 24,2 cm'dir. Mukavva cilt içinde olan eser rika hattıyladır ve bakımlı durumdadır.

S.Özege'nin Eski Türkçe Baskı Eserler Katoloğunda kayıtlı olmayan adı geçen bu eser İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Katoloğunda eski Türkçe baskı eserler arasında zikredilmektedir. Katologda 9435 M 29 numarada kayıtlı olan eser fişlere yazılmadığı için görülemedi. Katologda verilen bilgiye göre eser; 1268 (1851-52) yıllarında basılmış olup 23,5 x 16,5 ebadında ve 220

sayfadır. Yine aynı katalogda Malte Brun, kısaltarak tercüme eden Hayrullah denmektedir.

Yazma eserin bölüm başlıkları: Tarif-i Umumidir, Kıta-i Afrika, Afrika'nın Dağları, Afrika'nın Nehirleri, Afrika'nın Denizleri, Afrika'nın Adaları, Mısır'ın Nebatları, Mısır'ın Hayvanları, Mısır'ın Madenleri, Adı geçen Arazinin Havası, Deniz Kenarında Bulunan Şehirler, Vahalardaki Yerleşim Bölgeleri, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki Mali ve Askeri Durumu, Güneyde Bulunan Yerleşim Bölgeleri, Kırmızı Dağları, Habeş Ülkesi, Berberi Şehirleri, Trablus Eyaleti, Trablus Şehri, Tunus Eyaleti, Cezayir, Fas Ülkesi, Çöl ve Büyük Sahra, Senegal ve Gambiya, Sudan, Kongo, Septe Boğazı ve Ümit Burnu Sahilleri, Güneydoğu Sahilleri, Doğu Sahilleri, Doğu Afrika'ya Bağlı Olan Adalar, Batı Afrika'ya Bağlı Olan Adalar.

Yazar eserin mukaddimesinde daha önce Başmüneccim Osman Efendi'nin Avrupa ve Asya kıtalarına dair tercüme yaptığını, kendisinin de Fransızca'yı bilmesi nedeniyle bu tercüme yaptığını, bundan sonra Amerika Kıtası ve Büyük Okyanus'ta bulunan adalar hakkında tercüme yapacağını belirtiyor.

Yazar; eserin Kıta-i Afrika, Tarif-i Umumi bölümünde özetle, Afrika Kıtasının Dünya'nın üçüncü kıtası olup Süveyş vasıtasıyla Asya'ya bitişik olduğunu, Güney'den Kuzeye 1820 fersah, Doğu'dan Batı'ya 1650 fersah olmasıyla 1.750.000 fersah karesinde üç-

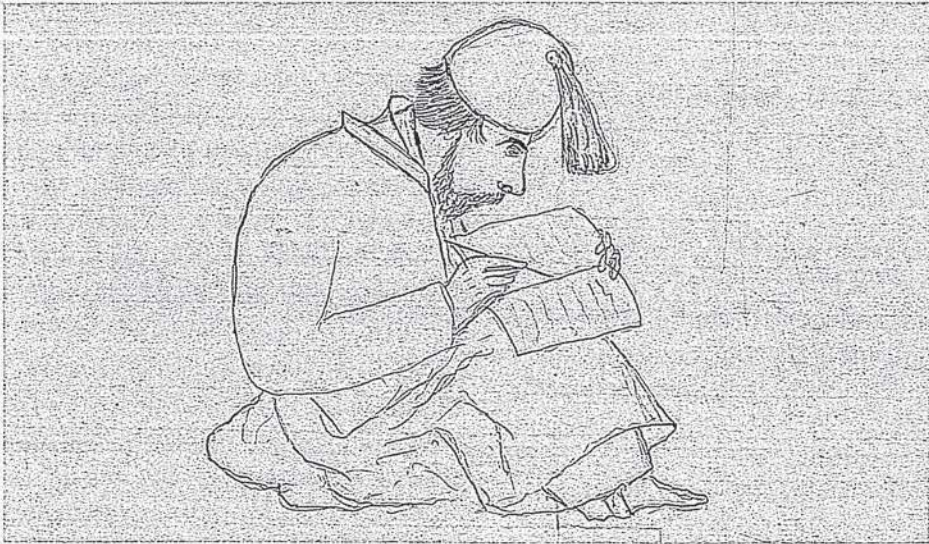

Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülgeni isimli tiyatro eserinin yazılı olduğu defterden bir sayfa

gen şeklinde bir yarımada olduğunu tarif ettikten sonra burada yaşayanların siyah rehkli ve habeşi kişiler olup nüfusunun tahminen 110.000.000 olduğunu belirtip 18 vilayete sahip olduğunu, bu 18 vilâyetin de üçünün Kuzey, yedisinin orta, sekizinin Güney'de olduğunu anlatıyor.

Afrika kıtası hakkında bilgilerin az olduğunu ileri süren yazar bilinmeyen arazi dedikleri çölün çok sıcak, kıtanın da nebat bakımından mahsulsüz olduğunu kaydediyor.

Afrika'nın Asya kıtasına yakın olan yerinde Gazze'den Akdeniz'e doğru Dimiyad, Reşid, İskenderiye, Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'ın bulunduğu, Fas'ın dahilinde bulunan Septe Boğazı'ndan Güneybatıya gidildiğinde Gambiya, Senegal ve daha Güney'e gidildi-

Hayrullah Efendi'nin tiyatro eserini yazdığı deftere çizdiği karikatür.

ğinde Gine Körfezi ve Gine'ye gidileceğini belirten yazar Afrika'nın en Güneyinde Ümit Burnu'nun bulunduğunu, Ümit Burnundan yukarı doğru gidildiğinde Kuzeydoğuda Mozambik, Zengibar, Babülmendep ve Habeş Boğazı ile Mısır sahil şeridine varılacağını belirtiyor. Yazar devamla, Süveyş'in Afrika ile Asya kıtalarının birleştiği yerde bulunduğunu, Afrika sahillerinde üç boğaz olduğunu bunlardan birincisinin Akdeniz ile Büyük Okyanus'un birleştiği yerdeki Septe Boğazı, ikincisinin Madagaskar Adası ile Mozambik arasındaki Mozambik Boğazı ve üçüncüsünün Kızıldeniz ile Hind Okyanusu'nun birleştiği yerdeki Babülmendep Boğazı olduğunu kaydediyor.

Afrika'da beş büyük körfez ve bu körfezlere mukabil burunlar olduğunu kaydeden yazar Afrika'nın dağlarından ve nehirlerinden söz etmektedir. Kıtada tarçın, hurma, incir, akasya, demirhindi, muz, ceviz gibi meyvelerin çok fazla yetiştiğini, eti yenen hayvanların, acaip av hayvanlarının, haşaratın bulunduğunu, madenlerden altın istihsalinin fazla olduğunu, ayrıca bakır ve gühercile gibi maddelerin de elde edildiğini bu bölümde anlatmaktadır.

DİPNOTLAR VE KAYNAKLAR

(164) Beyt-i Dihkani: yazma nüsha Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi, No.2823, c.: 1. 163 varak, yazı: Talik, ebadı: 19,2x9,2, c.: 2. No.2824, 182 varak; R.Şeşen,-C.Akpınar-C.İzgi: İslami Tıp Yazmaları Kataloğu. Ed.: E.İhsanoğlu, İst., 1984, IRCICA, 224 s.

(165) Eserin büyük bölümü ziraate ayrıldı-ğından, basımı ile ve kitab hakkında ayrıntılı bilgi Hayrullah Efendi'nin tıp dışı eserleri arasında verilmiştir.

(166) Hayrullah Efendi Durûrû'l-Muhât risalesini Mekteb-i Tıbbiye'nin beşinci sınıfında yazdığını belirtmektedir. Mukaddimede de imtihan için Makalat-ı Tıbbiye'den başka olarak söz konusu bu risaleyi yazdığını ifade etmişti. Terbiye ve Tedavi-i etfal risalesinin mukaddimesinde ise Mekteb-i Tıbbiye'de altı yıl tahsil ettiğini belirtmektedir. Bu duruma göre gerek Makalat-ı Tıbbiye gerek Durûrû'l-Muhât Hayrullah Efendi'nin imtihan çalışmalarıdır ve Durûrû'l-Muhât'ın yazılış tarihi 1259(1843)'dur.

(167) Livâta: erkekler arasındaki cinsi sarkılık. F. Devellioğlu: Osmanlıca Türkçe Lugat

(168) Bulaşma fikri Hipokrat'dan beri vardır. Hipokrat sularla hastalık bulaştığından söz etmiştir. İnsan vücudunda gittikçe çoğalan bazı tohumlar olduğunu ileri sürerek bulaşıcı hastalıklardan söz eden 16.yı. hekim ve şairi Veronali Frakastoryus'tan sonra birçok bilim adamı bu konuda çalıştı. Hollanda'lı Anton Von Leeuwenhoeck (1632-1723) büyütecinde ufak canlıları gördü ama hastalık yaptıkları konusunda birşey söylemedi. Bu mikroskopik canlıların hastalık yaptığını ilk defa Louis Pasteur (1822-1895) söyledi. C.Yıldırım, Bilim Tarihi. İst.,1983 Remzi Kitabevi N.Sarı: Cerr.Tıp Fak.Ders Teksirleri. 161 s.

(169) A.Kazancıgil Lûgat-ı Tıbbiye için Hayrullah Efendi'nin en önemli eseri olup ansiklopedi niteliğinde olduğunu kaydetmektedir. A.Adıvar: Osmanlı Türklerinde İlim İst., 1970, Remzi Kitabevi 218 s.

(170) Eser varak hesabına göre değil, sayfa hesabına göre numaralanmıştır.

(171) Lûgat'ta bulunan el yazıları, Hayrullah Efendi'nin İ.Ü Kütüphanesi'n de bulunan not

defterlerindeki yazı ile aynıdır. Bu defterler ile-riki sayfalarda tanıtılacaktır.

(172) Sözü edilen Tıp Lûgatı'nın Kıımlı Aziz ve arkadaşlarının Nysten'in Tıp Lûgatından yararlanarak yazdıkları lûgat olması muhtemeldir.

(173) Şerafeddin Mağmumi: (1870-1927). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 1894'de mezun oldu. Ülkenin çeşitli yerlerinde Kolera mücadelesinde çalıştı. Tıp ve eczacılıkla ilgili eserleri vardır. T.Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. İst., 1985, "İ.Ü.Yay. No. 3358, Eczacılık Fak.Yay. No.47", 424 s.

(174) Ziya Nuri (Birgi): (1872-1936). Askeri Tıbbiye'den 1890'da mezun oldu. Almanya'da K.K.B. İhtisası yaptı. 1900'de Gülhane'de K.K.B. kürsüsünde çalışmaya başladı. 1904'de Tıp mektebine Muallim oldu. Ülkemize ilk defa K.K.B'da endoskopik muayeneyi yaptı. K.B.B.'la ilgili çeşitli eserleri vardır. H.Altuğ: "Müderriş Ziya Nuri Birgi Paşa". 8 Büyük Türk Hekimi, Ed.: E.K. Unat, İst., 1986, İ.Ü.Cerr.Tıp.Fak ve Tıp Tarihi Kurumu, 33-40s.

(175) Asaf Derviş Paşa: (1868-1928). Ülkemizde doğum ve kadın hastalıkları biliminin kurucularındandır. Gülhane'nin ilk kadın hastalıkları muallimidir. Kadın hastalıkları ile ilgili üç ciltlik eseri vardır. A.Kazancıgil: "Doğum ve Kadın Hastalıkları Bilgisi". Dünyada ve Türkiyede Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi, Ed.: E.K. Unat, İst., 1988, "Cerr.Tıp Fak. Vakfı Yay: 4", 79 s.

(176) Hekimbaşı-zâde Muhiddin için bkz.Tıp Tarihi Araştırmaları 5, 92 s. dipnot:93. Ayrıca bkz.N.Sarı: "Hekimbaşı Zade Muhiddin Bey (1871-1936)." 50 Yıl Önce Ölen Sekiz Büyük Türk Hekimi. Ed.: E.K.Unat, İst.,1986, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak. ve Türk Tıp Tarihi Kurumu, 56-66 s.

(177) Nasuhi: Abdülhalik Nasuhi: Hayrullah Efendinin büyük oğlu.

(178) Hayrullah Efendi'nin Fransızcadan Türkçe'ye yazacağını söylediği lûgat kütüphanelerimizde görülemedi. S.Ünverdi de a.g arşivinde böyle bir lûgatın bulunmadığına işaret ediyor.

(179) Hurûf-ı Hecâ: Alfabe harfleri.

(180) Kelimeleri tanıtmada yazarın uslubuna sadık kalınmaya çalışıldı.

(181) Vezin: Arapça kelimelerin manasını anlamak ve şeklini tayin etmek için onun kök halde mi yoksa türemiş halde mi olduğunu bilmek gerekmektedir. Arapça kelimelerin bünyesi, kendini meydana getiren harflerin bünyesine bağlıdır. Fiilden türeyen bütün kelimeler asli kök veya kökdür. Gerek asli, gerek türemiş harflerden meydana gelmiş kelimeler, muayyen şekillerde bulunurlar. Bu şekillere, kalıplara vezin denilmektedir. F.Timurtaş: Osmanlı Türkçesine Giriş, İst., 1981, "İ.Ü. Edebiyat Fak.Yay.No: 1809", 124-125 s.

(182) Raymond du Bois: Zamanın ünlü Fransız hekimi, A.Adıvar: 218 s.

(183) Makalat-ı Tıbbiye Hayrullah Efendi'nin imtihan tezidir. Bkz. Hayrullah efendi'nin Tıbbi Eserleri; Durûr'ül Muhat.

(184) Mizaç: M.Ö. 600 yıllarında yaşayan Empedocles dünyanın ateş, toprak, su ve havadan meydana geldiğini söylemiştir. Hipokrat ve Calinos da insanın dört hilttan meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Kan, kara kafra, sarı safra ve balgamdan oluşan bu dört hilt arasında denge varsa sağlık, dengesizlik varsa hastalık meydana geliyordu. Salerno hekimleri her bir hilttan fazlalığında değişik mizaçlar olduğunu iler sürdürdüler. Bu mizaçlar demevi(sanguin), balgami(flegmatik), safravi(colerik), sedavi(melankolik) olarak isimlendirildi. E. Atabek: Ortaçağ Tababeti. "İ.Ü.Cerr.Tıp.Fak.Yay.Rektörlük No.2272, Dekanlık No.42", N.Sarı: Cerr.Tıp.Fak. öğrencileri için hazırlanmış ders teksirleri. 46-48 s.

(185) Darbe ile yapılan muayene: Perküsyon; Avusturyalı hekim Leopold Auenbrugger'in (1722-1809) buluşudur. F. Garrison: History of Medicine. 1929, Saunders Company, 352 s.

(186) Lanek : Rene Laennec : Kalp ve akciğerleri dinleyerek teşhis koymaya yarayan stetoskop denen aletin de mucidi olan Fransız hekimi. Tüberkülin etiyolojisini tanımladı. F.Garrison: History of Medicine. 1929, Saunders Company, 412 s.

(187) 1889 yılında Joseph Mering (1849-1908) ve Oskar Minkowski (1858-1931) köpek pankreasın çıkarılmasıyla, şekerli diabetin bütün sendromlarının çıktığını bildirdiler. Böy-

lece şekerli diyabet hastalığının sorumlu organı tanınmıştı. H.Hatemi: Endokrinoloji. "Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi", İst., 1988, "Cerr.Tıp Fak. Vakfı Yay.: 4", 96 s.

(188) N.Akdeniz (Sarı) Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi isimli eserinde Hayrullah Efendi'nin Deontolojik görüşlerine yer vermiş ve diğer Osmanlı hekimlerinin görüşleri ile karşılaştırmıştır. Nil Akdeniz (Sarı), Hayrullah Efendi'nin hekimin yeni yayınları takibetmesi konusundaki görüşünü: "Hayrullah Efendi bu görüşleriyle tıpdaki yenilikleri günü gününe takib etmeyen, mesleğinde geri kalacağına şuuruna varmış ve böylece çağdaş hekimlik anlayışını getirmiş oluyor" düşüncesiyle değerlendirmiştir.

(189) S. Ünver, Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye isimli yazısında adı geçen eserin tahlilini yapmıştır. S. Ünver yazısında "zamanına göre mühim ve ilmi bir eser olan bu kitap o zamanlar Mekteb-i Tıbbiye'de takip olunuyordu. Hayrullah Efendi eserinde şahsi ve kıymetli ve nâdir müşahedelerini de zikreder. Bu keyfiyet zamanına göre hâiz-i dikkattir" demektir. Ünver, aynı yazısında Makalat-ı Tıbbiye Fransızca tıp tedrisatı zamanında yapılmış ilk Türkçe eserlerdendir demekte ve tıp eğitiminin Türkçe yapılması için mücadele veren Kırmızı Aziz, Vâhid, Hüseyin Remzi ve arkadaşlarının adı geçen bu eseri tıp eğitiminin Türkçe yapılacağına bir kanıt olarak gösterdiklerini belirtmektedir. 14, 16 s. Hüsrev Hatemi, Tıp mektebinde Türkçeleşme hareketini görmeyen fakat hazırlayan başlıca kişiler Şanizâde Ataullah Efendi, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve Hayrullah Efendi'dir demektir. H. Hatemi gavvatri Makalat-ı Tıbbiye vasıtasıyla bizde ilk tanıtanın Hayrullah Efendi olduğunu da yazmaktadır. H. Hatemi: Endokrinoloji. 100 s.

(190) Taya: Dâye: Sütline, çocuğuna bakan dadı, F. Devellioğlu: a. g. e.

(191) Rahitis: D vitamin noksanlığından ortaya çıkan hastalık. 1919'da Alman araştırmacı Huldshinsky, ultraviyole ışığının antirahisit etkisine değindi. 1922'de antirahisit etki yapan vitamin D bulundu. A. Demirhan: Kısa Tıp Tarihi Bursa, 1982, "Bursa Üniversitesi Yay. No. 2-018-0060", 136 s.

(192) Emzice-i erbaa: Dört mizaç, F. Develioğlu: a. g. e.

(193) Kibrit: Kükürt, Zibak: Cıva, Hadid; Demir.

(194) S. Ünver a. g. arşivinde Hayrullah Efendi'nin Terbiye ve Tedavi-i Etfal isimli eseri için "zamanının kitabı, mühim, okundurulacak" demektedir.

(195) Hekimbaşı ve Müverrih Hayrullah Efendi'nin Tıbban Bir Eseri başlığı altında S. Ünver tarafından Tıp Tarihimiz Yıllığı I. İ. Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 52, 40-41 ve Hekim ve İlaç 3(2): 21-22, 1963'de yazıda belirtilen ikinci başlıkla yayınlanan makalede Hayrullah Efendi'nin tek nüsha bir yazması ele alınmıştır. S. Ünver, A. B. D.'nin Philadelphia şehrinde bulunduğu yıllarda "Collage of Physicians Librari'ye gittiğini, müdürden Türkçe, Arapça, Farsça yazma tıp kitabı olup olmadığını sorduğunu, kendisine biri Türkçe diğeri Farsça iki yazma eser getirildiğini, Türkçe olanın şair Abdülhak Hamit'in babası Hekimbaşı Hayrullah Efendi'ye ait olduğunu söyleyerek bu tek nüsha yazmanın buraya nasıl geldiğine hayret ettiğini belirtmektedir. Eserin mikro-filmelerini adı geçen ülke ve kütüphaneden istemek üzere mektup hazırladıysa da, A.B.D konsolosluğuna adı geçen kütüphanenin posta kodunu öğrenmek için başvurduğunda Philadelphia'da böyle bir adres olmadığı cevabı alındı. Ayrıca 1960'lı yıllara ait ABD ile ilgili kataloglarda böyle bir adres tesbit edilemediğinden adı geçen kütüphane ile bağlantı kurulamadı. Hayrullah Efendi'nin bu eseri, S. Ünver'in makalesinden tanıtılmaya çalışıldı.

(196) Eserin başlangıcı olan bu cümlelerin değişik bir yazı uslubu olduğunu söyleyen S. Ünver, "yazı oğlu Şair Abdülhak Hamit'e ait olamaz, zira babası, Hayrullah Efendi'nin babasının cediti Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendi'ye izafe edilmiş olabilir. Bilgiler 19. yy. ortalarına ait. Bu şerh Hekimbaşızade Muhiddin'e ait olabilir" demektedir.

(197) Metinde mevtil ahmer olarak geçen ve lügatta mevtil ahmer şeklinde yazılmış izafet terkinibinin anlamı kanlı ölüm olup cinaî sözcüğünü uygun bulundu.

(198) S. Ünver, Dirim, Tom XLVII, Sayı: 9 Eylül 1972'de yayınlanan Hekimbaşı Hayrullah

Efendi (1820-1866) isimli makalesinde Hayrullah Efendi'nin eserlerinin listesini verirken ABD'de gördüğü sözü edilen bu eseri Bel soğukluğu olarak isimlendirmiştir.

(199) Takvimhane-i Amire: Takvim-i Vaka-yi'in basılması için kurulan matbaa. Ruznamçeci: Günlük hadiseleri yazan kimse. F. Devellioğlu: a.g.e.

(200) Linne: Lenneaus: (1707-1778). İsveçli olan bu alim canlıların tasnifini yapmıştır. C. Yıldırım: 158 s.

(201) Eserin tamamı tıbbi dihkani hakkında daha önceki sayfalarda bilgi verilmiştir.

(202) Kütüphane araştırmaları sırasında adı geçen bu eserin üçüncü cildine rastlanmamıştır.

(203) W. Gilbert; (1540-1603) sürtünmeyle kehribar (amber) taşının çekme kuvveti kazandığını göstererek, asılı bir iğneyle bu kuvveti ölçtü. Bu tür gözlemlerini bir kelime altında toplamak için amber kelimesinin Yunanca karşılığı olan elektrik kelimesini ilk kez kullandı. Gilbert sözü edilen bu çekim gücü için madde-sel olmayan ruhsal türden bir etki demişti. C. Yıldırım: 106 s.

(204) A. Adıvar a.g.e. nin 217-219. sayfalarında Mustafa Behçet Efendi, Abdülhak Molla ve Hayrullah Efendi'ye Hezar Esrar isimli eser nedeniyle biraz alaycı, peyce de eleştirici bir yaklaşımla; Modern Tıp Mektebinin nazırlığını yapmış iki kardeşin kendilerini henüz Ortaçağ inanışlarından kurtaramadığını Mustafa Behçet Efendi'nin bütün hayatı boyunca Hezar Esrar adlı kitap için saçma sapan bilgiler toplamaya çalıştığını, Avrupa ve modern tıp eğitim görmüş mahdum Efendi'nin (Hayrullah Efendi) 17.Yy. dan beri kökleşmiş modern bilime ters düşen bu kitabı, içindeki sırları bine tamamlayarak bastığını yazmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Mustafa Behçet Efendi bütün hayatını Hezar Esrar'a adanmıştır. Ülkemizde baskı ilk tıbbi eser de ona ait olmak üzere kıymetli bilim kitapları tercüme etmiştir. Önemli Tıp hane'nin açılması için lâyiha veren isim Mustafa Behçet'tir. Tıp hane'den gerçek Batı tıbbına geçişte Mekteb-i tıbbiye'nin nazırı Abdülhak Molla'dır. A.Adıvar'ın a.g.e. de sözü edilen Hezar Esrar'ın eleştirmesi nedeniyle aynı eserin geliştirilmiş IV.basımını hazırlayanlardan A.Kazancıgil aynı sayfalarda verdiği dipnotlarda Mustafa Behçet

Efendi'nin yenileşme hareketlerinde önemli rolü olduğunu yazmaktadır. A.Kazancıgil söz konusu yazısında Mustafa Behçet Efendi'nin büyük kıymeti olan diğer bilimsel eserlerinden de söz etmektedir. Hayrullah Efendi'nin de çeşitli bilimsel ve çağına uygun kişiliği hakkında bilgi veren A.Kazancıgil; Hezar Esrar için; "Memleketimizde yapılmış ilk tıbbi folklor denemesi olarak kabul etmenin doğru olacağı kanısındayız" demektedir. H.E.Cengiz, Tarih ve Toplum Dergisinin 75,76,77 sayılarında "İnsan Denenmemiştir Denilen Herşeye İnanmalı", "Kara De-yip Geçmemeli", "İnsanlar Nelerle Uğraşmış" başlıklı makalelerinde A.Adıvar'ın yaklaşımından daha da ileri itici bir eleştiri ile Hezar Esrar'dan örnekle vermektedir. Ancak H.E.Cengiz'in kitaptaki sıklardan örnekler verirken ne anlatmak istediği veya neye karşı olduğu anlaşıl-mamaktadır. Aynı derginin 80. Sayısında H.E.Cengiz "Hilmi Yavuz ve Eski Hayvan Bilimi" isimli makalesinde H.Yavuz'un Gösteri'nin Haziran Sayısında "Cengiz ve Eski Tıp" başlıklı makalesinde cevap vermeye çalışırken Hezar Esrar'ın giriş yazısını yazan Hayrullah Efendi eserin ilmi veya fenni değerinden söz etmemektedir. Aynı Hayrullah Efendi diğer eserlerinde ilim ve fen sözcüklerini sıklıkla kullanmaktadır. (Bkz.Encümen-i Danış Açış Konuşması) ve Hezar Esrar'ın mukaddimesinde sırları deneyin ama ilm-i hikmete (fizik) başvurmayın demektedir. Eser A.Kazancıgil'in a.g.e. de belirttiği gibi folklorik niteliktedir. Folklorun da çağa uygunsuzluğundan söz edilemez.

(205) Nevruz-ı Sultânî: 9 Mart'ta başlayan İkbaharın ilk günü. F. Devellioğlu: a.g.e.

(206) Hamel Burcu: Sevr burcu ile Süreyya manzumesinin yakınlarında bulunan Güneş'in 9 Mart'ta girdiği burç, F. Devellioğlu: a.g.e.

(207) Seretan burcu: Güneşin 22 Haziran'da girdiği Yengeç burcu. F. Devellioğlu: a.g.e.

(208) Dioskorides: Milâdi 1. yy.da Tarsus'ta doğmuş olup İskenderiye ve Atina'da tıp öğrenimi görmüş, Roma ordusunda askeri cerrah olarak çalışmış, görevi sırasında Anadolu'yu ve birçok ülkeyi gezmiş ve bu gezileri esnasında özellikle tıbbi bitkilerle ilgilenmiş, Grekçe Perihyles Iatrikes (ilaçlar bilgisi) Latince Materia Medica olarak isimlendirilmiş bir eser meydana getirmiştir. Sözü edilen bu eser 9.yy.da Hunain İbn İshak (809-877) tarafından Arapça'ya

Kitabal-Haşayiş adı ile tercüme edilmiştir. A. Altıntaş: "İslâm Tıbbını Etkileyen Müfred Devâ yazarları". Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı 3, İst., 1989, 63 s.

(209) Michel Etmüller: 17.yy.lın önemli fizyologlarından. Hormon maddesinin ne olduğu hakkında ilk düşünenlerdendir. Hormon meselesine humorol teori ile yaklaşmıştır. A. Altıntaş: "Tıp Tarihinde Testis Hormonu ve Anabolizan İlaçlara Geçiş". Cerr. Tıp. Fak. Dergisi, c.:15, Sayı: 2, Nisan 1984, ayrı bs., 350 s.

(210) İbn Baytar: (1197-1248). Endülüs'lü Arap hekim. Dioskorides ve Galen gibi ünlü hekimlerin eserlerinden de yararlanarak kısaca Baytarname denilen tedavi kitabı ile ünlüdür. Eserinde 1400 kadar ilaç tanıtmaktadır. T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi, İst., 1984 "İ. Ü. Yay. No: 3255, Eczacılık Fak. No. 40", 32-35 s.

(211) Zekeriya Razi: (854-932). Horasan'da Rey şehrinde doğmuş ünlü İslâm alimi. 184 eserinin 50'den fazlası tıbbidir. En büyük eseri El-Havi olan Razi'nin çiçek ve kızamıkla ilgili olan eseri Batı dillerine çevrilmiştir ve aranan eser olmuştur. Farmakolojiye birçok madde sokmuştur. Ateşin bir hastalık değil, hastalık belirtisi olduğunu söylemiştir. S. Ünver: "İslâm'da Tıp". Tıp Tarihi Yılığın II, 6 s.

(212) Bir tiyatro eseri olan İbrahim Paşa ile İbrahim Gülşeni'nin Hikâyesi Aytekin Yakar tarafından Lâtin harflerine çevrilerek tam metin halinde yayımlanmıştır. A. Yakar: Hikaye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni. Ankara, 1964. "A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay: 160, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü: 3", Eseri değerlendirmede gerek A. Yakar'ın gerek diğer araştırmacıların konu ile ilgili yayınlarından da faydalanıldı.

(213) Hayrullah Efendi eserinde piyese hikâye demiştir. A. Yakar bu isimlendirmeyi a.g.e.nin 12. sayfasında şöyle açıklamaktadır: "Yazarın Avrupa Seyahatnamesinin 300. sayfasında da operayı 'ibret-âmiz bir takım hikâyelerin suret-i mücessemesi (ders verici bir takım hikâyelerin canlı şekli" diye tanımlar. Hayrullah Efendi'nin piyese kavramını karşılayacak bir isim bulma çabası içinde olduğu görülüyor".

(214) A. Yakar:, 12 s.

(215) Hayrullah Efendi'nin yazdığı bu piyes edebiyat tarihi yazarları arasında bazı yönleriyle tartışma konusu olmuştur. İ. H. Danişment'in Piyesi yayınladığı sayısındaki tanıtma yazısında, Tanzimat Edebiyatımızda ilk piyesin Şinasi'nin Şair Evlenmesi değil, Encümen-i Dâniş ikinci başkanı Hayrullah Efendi'nin Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Hayrullah Efendi Tıp Mektebini 1844'de bitirdiğine ve eserde not defteri içinde bulunduğuna göre Şair Evlenmesinden (1859) en az 15 yıl önce yazılmıştır. Mustafa Nihat Özön ise, "neşir tarihine kadar ailesi dışında kimsenin bilmediği piyes ancak yazarının özelliğinin bir kanıtıdır, 1939 tarihine kadar neşredilmemiş bir eser 1860'da neşredilmiş şair Evlenmesi'nin ilklik sıfatını etkilemez" şeklindeki cevabını 1940'da kendisinin yayına hazırladığı Şair Evlenmesi'nin önsözünde belirtmiştir. Hikâye-i İbrahim Paşa'daki trajik unsurlar ve müzik Refik Ahmet Sevengil tarafından opera olarak tanımlanmıştır. "Fevziye Abdullah'ın Dün-Bugün Yay. Şinasi Külliyyatı'nın II. Kitabı'nın önsözünde belirttiği; Hikaye-i İbrahim Paşa bir tıbbiye talebesinin not defterine yazdığı müsveddelerdir, perde, tablo gibi kavramlar karıştırılmıştır, hadiseler bir tarihçi gözüyle incelenip milli ve siyasi hislerle yazılmıştır" şeklindeki görüşüne, A. Yakar; "çocuğun zayıf doğmuş olması doğmamış olması demek değildir" diye cevap vermektedir. Yine A. Yakar; Şair Evlenmesi'nin ilkliliğine gölge düşürmemek için Hikâye-i İbrahim Paşa'yı unutmaya gerek yoktur; yerleri belirlenerek ikisine de hak tanımak en doğru olanıdır, Şair Evlenmesi yayımlanan İlk Türk Piyesi, Hikaye-i İbrahim Paşa ise yazılmış İlk Türk Piyesidir" demektedir. A. Yakar: 6-11 s.

(216) Bu tarih Mısır Valisi Mehmet Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın isyan yılına isabet etmektedir. A. Yakar: 13 s.

(217) A. Yakar: 15-36 s.